КАСНОАНТИЧКА И РАНОВИЗАНТИЈСКА УТВРЂЕЊА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ (ЗАЛЕЂЕ ПРОВИНЦИЈЕ ДАЛМАЦИЈА)[1]

ПЕРИЦА ШПЕХАР

Територија западног Балкана, која је омеђена Купом и Савом на северу, Дрином на истоку, те Јадранским морем на југу,[2] налазила се у другој половини I века пре н. е. под влашћу илирских и панонских племена. Након низа сукоба, Рим успоставља своју власт над овим областима, након слома устанка аутохтоног становништва у Панонији (6–9. г. н. е.). На новоосвојеним територијама основана је провинција *Dalmatia,* која се пружала од реке *Arsia* (Раша) у Истри на северу, до града *Lissus* (Љеш) на југу, обухватајући и Кварнер (Riječki залив). На северу, провинција Далмација се граничила са провинцијом *Pannonia I,* дуж линије која се налазила нешто јужније од тока Саве, а на истоку са провинцијом *Moesia Superior,* од ушћа Колубаре, преко Чачка, Шар-планине до Љеша. Границе, успостављене током I века н. е., нису се касније значајније мењале, изузимајући одвајање мањег дела територије у околини Которског залива и Скадра крајем III или почетком IV века, од које је формирана провинција *Prevalis,* док је граница са провинцијом *Moesia I,* током касноантичког периода, највероватније пратила ток Дрине.[3]

Географски посматрано, провинција Далмација може се поделити на две зоне, приморску и планинску област. Прву област, крашко приморје, карактерише разуђена обала, као и мали број плодних поља погодних за пољопривредне активности, док се ка северу, све до басена Саве, уздижу планине прекривене листопадном и четинарском шумом, чија висина достиже и преко 1.800 м. Изразито планински предео залеђа провинције Далмација, одликује се, међутим, бројним пољима, смештеним у подножју високих планина које их окружују, као и са четири велика речна тока (Уна, Врбас, Босна и Дрина), који се приближно пружају по правцу југ–север. Различите географске одлике, условиле су и климатску разно-

1 Рад представља допуњен реферат, који је прочитан на међународном скупу „*HÖHENSIEDLUNGEN ZWISCHEN ANTIKE UND MITTELALTER VON DER ARDENNEN BIS ZUR ADRIA*", одржаном у Фрајбургу 2004. године, под називом „*Late Antique and Early Byzantine fortifications in Bosnia and Herzegovina (Hinterland of the province of Dalmatia*".

2 Цвијић 1966, 6.

3 Wilkes 1969, 46–47, 78–79: Mócsy 1970, 9–16; Мирковић 1994, 75.

ликост, тако да се у приморју срећемо са медитеранском климом, док у залеђу доминирају умерена и изразита континентална клима.[4]

Иако су географске околности знатно отежавале трасирање путних праваца у залеђу провинције Далмација, постојале су бројне комуникације, како би се обезбедио несметани транспорт драгоцених сировина, као што су дрво, метал, со и сл. Путеви су углавном пратили токове долина, које су оријентисане у правцу југ–север. Изузетак представља део путне везе између Салоне и Сирмијума, на делу трасе пута *Servitium–Sirmium,* који је водио преко *Cibalae,* као и комуникације од данашњег Сарајева ка истоку, које су га повезивале са рудним центрима. Поменути путеви даље воде ка савременом Зворнику, Горажду, Ужицу и Чачку.[5]

Високе, непроходне планине, које се налазе непосредно иза приобалног појаса, одликују се малим бројем проходних превоја, преко којих се могло стићи из приморских области у унутрашњост. Тако су на планини Велебит постојала два прелаза, при чему се преко северног из Сења стизало до територије Јапода, у данашњој Лици, и Сиска на обали Саве, док се на јужном крају Велебита налазио пут који је повезивао Лику и област Равних Котара. Осим тога, ка унутрашњости је водио и прелаз преко Клиса, одакле се пут даље пружао ка Сињском пољу, као и комуникација која је пратила ток Неретве.[6]

Такође ваља издвојити пут који је водио ка долини Уне и Сане, као и путни правац од Бурнума ка Нарони, који је пролазио кроз *Andetrium* (Мућ) преко Чикола долине, а затим кроз Сињско и Имотско поље, ка долини Требижата, која се налази код Љубушке и Нароне. Поред тога, постојале су и три главне комуникације од Салоне ка унутрашњости. Ту се пре свега издваја пут ка северу, Салона–Сињ *(Aequum),* који води преко динарских Алпи, тј. прелаза Пролог, ка Ливну и Гламочу, а затим ка античком насељу *Servitium.* Други путни правац, који је водио ка северозападу, прелазио је преко Цетине код места *Tilurium,* те преко прелаза Аржано ка Дувањском пољу. Одатле је пут даље водио преко северних падина Љубуша *(Mons Bulsinius)* ка долини Раме, а затим кроз долину Неретве ка Коњицу. Потом је скретао ка северозападу и преко прелаза Иван водио ка долини Босне. Дуж кањона Неретве није постојао пут, већ се из области око Мостара у залеђе провинције стизало преко планине Прењ. Још једна траса водила је из Салоне преко Дувањског поља у правцу Купреса, а потом ка горњем делу котлине Врбаса око Бугојна, те ка Лашва долини, смештеној у околини Травника. Осим тога, постојао је и пут од Нароне ка Требињу кроз Попово поље, којим су се избегавале планине око Боке и који је водио до Никшића и долине Зете, одакле се даље пружао ка Скадру и Љешу.[7]

Романизација провинције Далмација, насељене Илирима, започела је одмах по њеном стварању. На процес и правце римске колонизације утицале су пре свега гео-климатске одлике, као и ресурси, који су одређивали привредну делатност одређене области. Стога су у залеђу доминирали шумарство, рударство, које се односило на вађење руда метала,[8] али и на

4 Wilkes 1969, XXIII–XXV.

5 Wilkes 1969, XXVI–XXVII.

6 Wilkes 1969, XXI–XXVII.

7 Wilkes 1969, XXV–XXVI.

8 Pašalić 1975, 294–304, map I; Dušanić 1995, 219–226.

експлоатацију соли, као и пољопривредна делатност у виду ратарства и сточарства, која је била ограничена на уске плодне долине дуж река, као што је Неретва, или пак на равничарске пределе у залеђу, тзв. поља (Гламочко, Ливањско...).

Новопридошло становништво се првенствено ограничило на ниже области, где су никли урбани центри, док су се на већим висинама налазили само рудници, као и мање војне постаје које су контролисале путне правце. Током касноантичког периода, ситуација се у знатној мери мења, будући да долази до варварских најезда које су приморале становништво да спас потражи на већим надморским висинама и теже приступачним, утврђеним положајима.

Током досадашњих истраживања уочен је у залеђу провинције Далмација значајан број фортификација са касноантичким или рановизантијским хоризонтом. Нажалост, степен истражености појединих области није уједначен, тако да се у Посављу, дуж тока Босне, као и у околини античког града *Domavia,* јављају празне зоне, које свакако нису последица ненасељености током касне антике, будући да се у тим областима налазе значајни природни ресурси, попут плодних долина дуж реке Босне и њених притока, или рудника у источној Босни.

Археолошко проучавање Босне и Херцеговине започето је још крајем XIX века, када су бројни истраживачи, пре свих В. Радимски и Ф. Фиала, спровели бројна рекогносцирања, док су у појединим случајевима вршена и мања сондажна ископавања. Даљи ток истраживања био је пре свега усмерен на локалитете из праисторијског периода, тако да је мали број касноантичких утврђења археолошки истражен и публикован на адекватан начин. Захваљујући великом подухвату, који је резултирао издавањем *Археолошког лексикона Босне и Херцеговине* 1988. године, омогућен је увид у бројна налазишта касноантичког периода, мада је он у великој мери ограничен, будући да је значајни део информација сакупљен приликом рекогносцирања, чиме смо неретко остали ускраћени и за најосновније податке. Треба међутим истаћи да је, по штампању лексикона, дошло до појачаног интересовања за ову проблематику, што је довело до сондажних ископавања на локалитетима Градац и Биограци, приликом којих су сакупљени значајни подаци. Нажалост, немили догађаји до којих је дошло током 90-их година прошлог века прекинули су или у великој мери отежали сва даља проучавања.

На основу расположиве грађе, утврђења се на основу своје површине могу поделити на: велика, средња и мала утврђења, док су у посебну групу издвојене утврде, чија нам површина није позната. У прву групу су сврстане фортификације са површином већом од 1 ха, у другу утврде величине између 0,5 и 1 ха, а у трећу утврђења површине мање од 0,5 ха.

ВЕЛИКА УТВРЂЕЊА

У прву групу утврђења спадају сразмерно велике фортификације са површином већом од 1 ха, које су углавном смештене изнад речних токова или плодних поља. Утврде подигнуте изнад малобројних плодних равница првенствено су имале задатак да омогуће несметану пољопривредну активност, и поред повлачења на веће надморске висине, док су са друге стране представљале и неку врсту сабирних центара за смештај сакупљених и произведених добара.

У залеђу провинције Далмација откривен је мали број утврђења ове врсте, њих шест, од којих је најбоље истражен локалитет Црквина – Макљеновац, Добој.

На око 5 км северозападно од Добоја, изнад ушћа Усоре у Босну, на левој обали, налази се узвишење Црквеница, високо око 40 м, на коме је откривен вишеслојни локалитет Црквина – Макљеновац (лок. бр. 1). Овај доминантан брег, који контролише ушће Усоре, био је запоседнут још од праисторије, током касног неолита, касне бронзе и млађег гвозденог доба. Поред праисторијских слојева, уочени су трагови који потичу из периода римске превласти, касне антике, као и средњег века, о чему сведоче откривена црква и некропола, које се датују у период IX–XIII века.[9]

Едвард Пор, поштовалац старина, приликом изградње свог летњиковца на поменутом узвишењу, наишао је на покретне археолошке налазе о чему је обавестио В. Радимског, који је на овом простору током 1890. године спровео археолошка истраживања.[10]

Приликом ископавања констатовано је, према речима В. Радимског, рановизантијско утврђење неправилног трапезоидног облика, димензија 200 м (СИ–ЈЗ) х 100 м (СЗ–ЈИ), које се састоји од акропоља и подграђа, који имају приближно исту површину (сл. 1). Фортификација је изузетно добро позиционирана, будући да је са свих страна, сем на северозападу, окружена стрмим падинама. Бедеми утврђења, ширине 2 м, имају лица начињена од наизменично косо постављеног камена повезаног малтером (техника *opus spicatum*), док се између налази трпанац. Током израде утврђења коришћене су римске сполије, које највероватније потичу са других локалитета, на којима се налазе натписи посвећени Септимију Северу и Јулији Домни, као и ветеранима I кохорте Белгианорум, односно I кохорте Флавије Хиспанорум. Зидине утврђења биле су ојачане кулама правоугаоног и трапезоидног облика, без зида са задње стране, које су подизане на месту преламања бедема. Осим кула на зидинама, уочена је и кула неправилног правоугаоног облика, која се налазила на највишој тачки акропоља.[11]

Поред наведеног, овој групи утврђења припадају и следећи локалитети:

Ован Град – Челе, Босански Нови (лок. бр. 2), 16, 5 км југоисточно од Босанског Новог. Приликом рекогносцирања, констатована је кружна кула пречника 10 м, као и фоса испред утврђења. (*AL BiH 1988,* 02.74, 38 – Ђ. Баслер)

Калаура – Јелашиновци, Сански мост (лок. бр. 3), 11,3 км југозападно од Санског моста. (*AL BiH 1988,* 10.109, 147 – Б. Човић)

Градина (Градац) – Равно, Купрес (лок. бр. 4), 54 км југоисточно од Јајца. На овом локалитету налази се утврђење троугаоног облика, уоквирено бедемима са две стране, док је трећа заштићена стрмом падином. Капија, кроз коју се улазило у утврду, широка је 2,15 м и налази се на источној страни. (*AL BiH 1988,* 12.91, 178 – Ђ. Баслер; Баслер 1953, 337)

---

9 Radimsky 1891, 251–252, 258–260; Čremošnik 1951, 249; *AL BiH 1988,* 04.14. Crkvina – Makljenovac, Doboj (Đ. Basler), 62–63.

10 Radimsky 1891, 253–257.

11 Radimsky 1891, 253; *AL BiH 1988,* 04.14. Crkvina – Makljenovac, Doboj (Đ. Basler), 62–63; Basler 1972, 54.

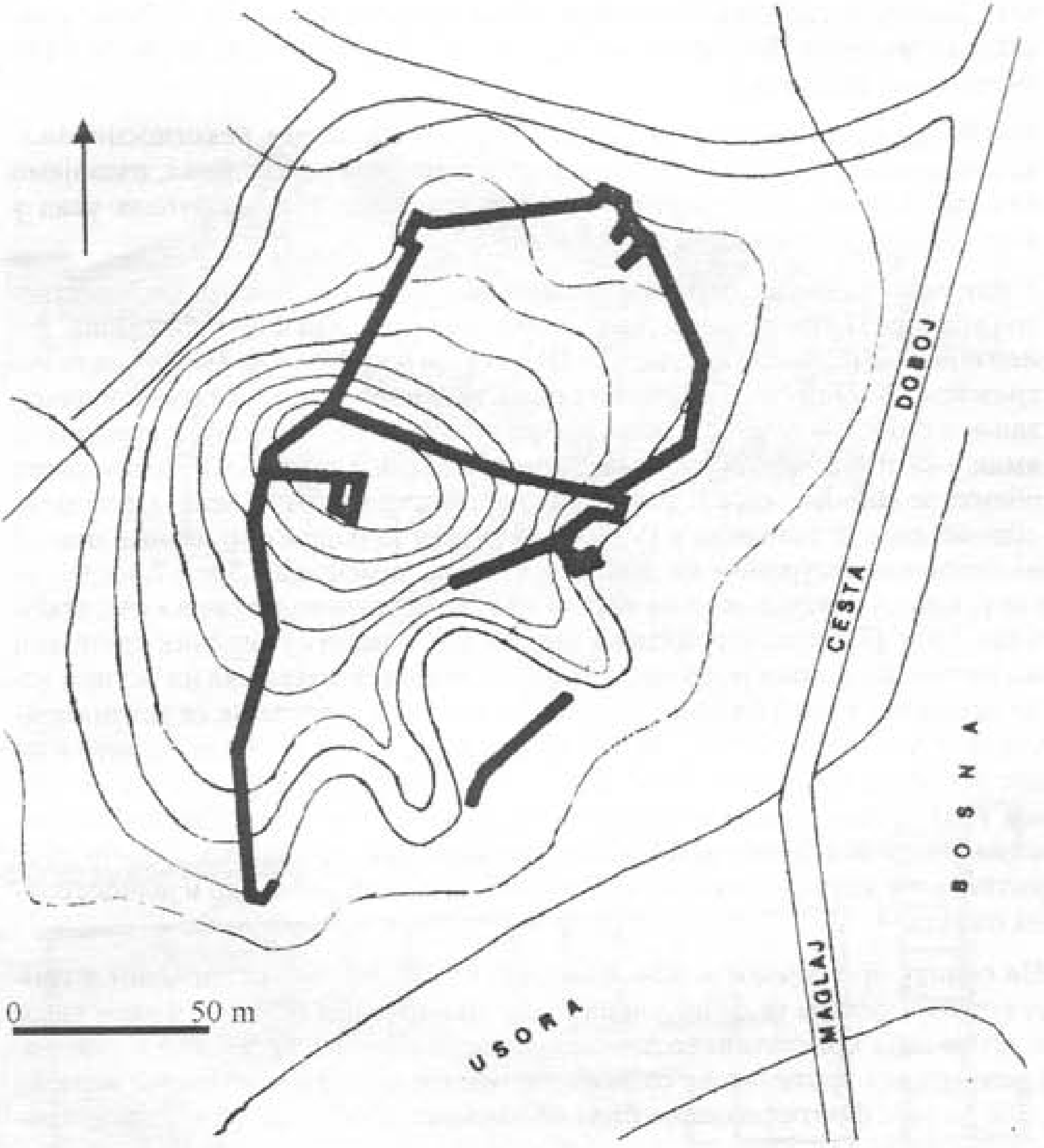

СЛ. 1. ЦРКВИНА–МАКЉЕНОВАЦ, ПРЕМА BASLER 1972, FIG. 28

Градац – Мокроног – Гуњаче, Високо (лок. бр. 5), 10,2 км југозападно од Какња. (*AL BiH 1988,* 14.79, 19 – И. Бојановски)

Градина – Ренићи, Дувно (лок. бр. 6), 21 км југозападно од Дувна. (*AL BiH 1988,* 23.115, 266 – Б. Човић)

УТВРЂЕЊА СА ПОВРШИНОМ ОД 0,5 ДО 1 ХА

Утврђењима средње величине припадају фортификације вишеструке намене, које су се углавном налазиле на већим надморским висинама. Смештене на повољним положајима, могле су имати функцију рефугијума, али и стратешких тачака са којих су контролисани путни правци који су повезивали руднике са урбаним центрима. Изузетак представља локали-

тет Могорјело, на коме се налази, за сада, једино познато утврђење у залеђу провинције Далмација, које је током касноантичког периода било смештено у равници.

Будући да су током досадашњих истраживања, поред рекогносцирања, на појединим утврђењима спроведена и сондажна ископавања, издвајамо неколико локалитета чији нам степен истражености омогућава увид у живот током касноантичког периода.

У близини Чапљине, око 2 км југозападно, налази се локалитет Могорјело (лок. бр. 7), где се, смештена на брежуљку, налази фортификација, димензија 92 м (СИ–ЈЗ) x 75 м (СЗ–ЈИ), коју је између 1899–1903. године истраживао К. Пач (сл. 2). Судећи према досадашњим резултатима ископавања, на овом месту је током I века н. е. подигнуто велико привредно имање са пратећим објектима, за подмиривање потреба становништва оближње Нароне, које је настрадало у пожару током III века. Приликом обнове, која је уследила у IV веку, подигнут је бедем око имања, ојачан на угловима истуреним квадратним кулама, димензија 7,5 м x 7,5 м на северу, западу и југу, док се на истоку налазила увучена кружна кула, пречника 7,5 м. Приликом подизања утврде, поштовани су антички принципи изградње, по којима је читава унутрашњост била подељена на четири дела двема главним улицама, *cardo* и *decumanus.* У утврђење се могло приступити из четири правца, при чему су три капије биле фланкиране са по две истурене квадратне куле, док се на југоисточној страни налазио мањи улаз ојачан једном квадратном кулом. Унутар бедема налазе се инкорпорирани делови ранијег пољопривредног комплекса (просторије различитог карактера), које су и даље биле у употреби, као и једноспратна палата.[12]

На основу пронађеног новца Хонорија из 388. године, откривеног у слоју горења, сматра се да је утврда настрадала крајем IV, почетком V века. Будући да је констатовано накнадно зазиђивање западних, као и сужавање источних врата, може се закључити да је после незадрживог варварског налета фортификација била обновљена, а затим, поново, привремено напуштена.[13]

Током VI века, утврђење је поново коришћено, будући да су тада, у северном углу утврђења, на простору некадашње палате, подигнуте две цркве. Северна црква има димензије 21,40 м (И–З) x 14,05 м (С–Ј), и представља тробродни тип са наосом, при чему је северни брод подељен на три одаје, од којих централна има крстобразну писцину. Са спољашње стране апсиде подигнуте су три гробнице правоугаоног облика, две са северне и једна са јужне стране. Насупрот северној, јужна црква је једноставнијег облика, будући да се састоји од једног брода са наосом. Њене димензије износе 18,5 м (И–З) x 10,40 м (С–Ј).[14]

Поред наведених трагова архитектуре, на простору који је заузимало утврђење, као и у његовој непосредној близини, истражени су трагови касноантичке и касније средњовековне некрополе. Ипак, будући да није

---

12 *AL BiH 1988,* 25.224. Mogorjelo, Čapljina (Đ. Basler, N. Miletić), 331; Dyggve, Vetters, 1966, 2, 7–44; Basler 1972, 38–41.

13 Basler 1972, 42.

14 Dyggve, Vetters, 44–51, Basler 1972, 97–100.

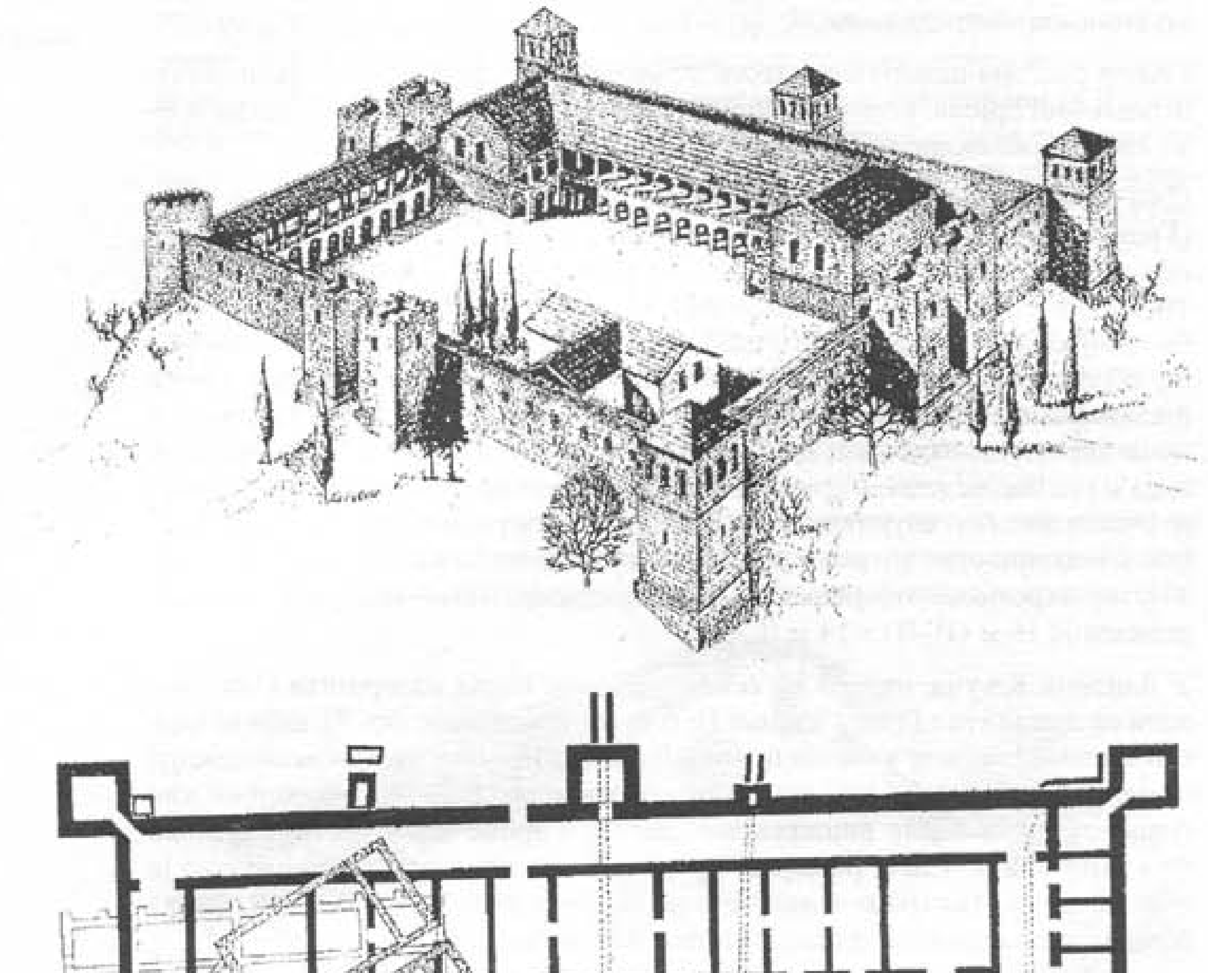

СЛ. 2. МОГОРЈЕЛО, ЧАПЉИНА, ПРЕМА BASLER 1993, FIG. 3–4

сачувана теренска документација, те да откривени налази нису публиковани на адекватан начин, немогуће је са сигурношћу извршити етничко и хронолошко опредељење.[15]

Након распада централне власти на овим просторима, дошло је до напуштања Могорјела, које је поново настањено током VIII века, судећи према налазу ранокаролиншке појасне гарнитуре.[16]

Око 10 км северозападно од Бихаћа, налази се утврђење Бугар Град (Градина) – Горња Гата – Бугар, Бихаћ (лок. бр. 8), смештено уз десну обалу Коране. Приликом обиласка терена, констатоване су рушевине утврде из периода IV–VI века, димензија 158 м (И–З) x 50 м (С–Ј), која је била подељена зидом на источни (акропољ) и западни (подграђе) део (сл. 3). У утврђење се улазило са западне стране, где се налазила капија фланкирана са две кружне куле. Поред ове две, констатоване су још три куле идентичног облика, од којих се једна налазила на споју попречног зида и јужног бедема, а друге две, на источном крају јужног бедема, који је очигледно био најугроженији. Приликом изградње бедема, који је рађен у техници *opus mixtum,* коришћене су и опеке са натписом *(H)ERACLI.* Унутар акропоља, откривена је и мања црква готово квадратне основе, димензија 16 м (И–З) x 14 м (С–Ј).[17]

У близини Кључа, око 25 км северозападно, изнад изворишта Сане, налази се локалитет Град – Горњи Врбљани, Кључ (лок. бр. 9), који је смештен изнад дубоког кањона потока Лучице. Захваљујући свом положају, поменути простор је још током праисторијског периода коришћен као градина, да би после вишевековне паузе, у време касне антике поново био запоседнут. Слом ромејске превласти на овим просторима довео је поново до краткотрајног напуштања, да би током VIII и IX века, према речима истраживача, дошло до новог насељавања.[18]

Приликом земљаних радова, спроведених 1966. године, уочени су на овом потесу трагови каменог зида везаног малтером. Стога су наредне две го-

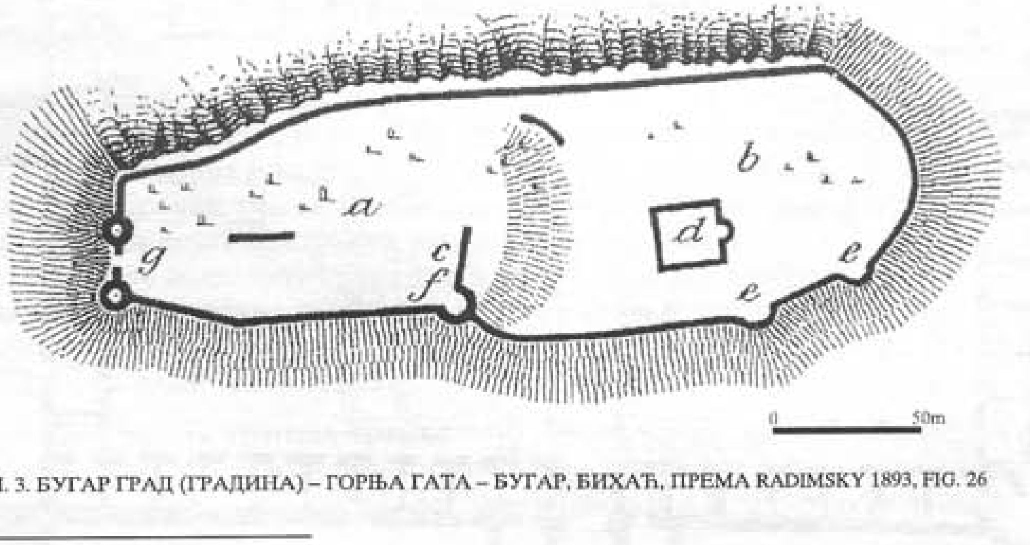

СЛ. 3. БУГАР ГРАД (ГРАДИНА) – ГОРЊА ГАТА – БУГАР, БИХАЋ, ПРЕМА RADIMSKY 1893, FIG. 26

15 Basler 1972, 47; Miletić 1984, 387.

16 Werner 1961, 241–242.

17 Radimsky 1893, 51; Basler 1972, 54–55; *AL BiH 1988,* 01.10. Bugar Grad (Gradina) – Gornja Gata – Bugar, Bihać (Đ. Basler), 14.

18 Basler 1972, 52–54; *AL BiH 1988,* 10.63. Grad – Gornji Vrbljani, Ključ (V. Paškvalin), 144.

дине предузета сондажна истраживања, током којих је на врху узвишења уочена градина из гвозденог доба, на коју належе касноантичка утврда (IV–VI век) димензија 110 м (С–Ј) х 65 м (И–З), код које су бедеми откривени само на северној и западној страни, док су се на истоку и западу налазиле стрме падине (сл. 4). Током ископавања, констатовани су бедеми без кула, рађени техником *opus incertum*, чији су темељи били плитко укопани у земљу, у дубини од 0,30 м. Осим тога, откривен је и прилаз утврђењу са северне стране, на којем се налазила и *fossa*, као и улаз на западном бедему.[19]

Осим зидина, на северној страни утврђења откривена је грађевина прислоњена уз северни бедем. Према руководиоцу ископавања, И. Бојановском, ради се о стамбеном комплексу димензија 23,45 х 9,90 м, намењеном војној посади, који је израђен од ломљеног и притесаног камена повезаног малтером. Комплекс се састоји од централне одаје неправилног трапезоидног облика, димензија 10,10–11,10 м (И–З) х 9–9,90 м (С–Ј), у коју се приступало са источне стране. Из централне просторије се потом улазило у одају са зиданом пећи, а из ње у мању просторију димензија 5,30 м (С–Ј) х 2,28 м (И–З), која је, можда, имала функцију кухиње. По-

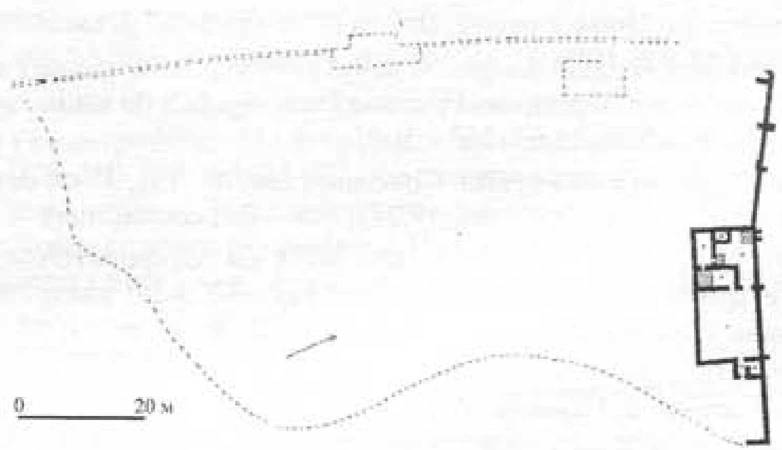

СЛ. 4. ГРАД – ГОРЊИ ВРБЉАНИ, КЉУЧ, ПРЕМА BASLER 1993, FIG. 20–21

19 Bojanovski 1967, 119–120; Bojanovski 1968, 156–157; Basler 1972, 52–54; *AL BiH 1988*, 10.63. Grad – Gornji Vrbljani, Ključ (V. Paškvalin), 144.

ред стамбеног комплекса, констатована је и цистерна израђена од хидрауличног малтера, са подом од опека.[20]

Северозападно од Бања Луке, на удаљености од 35 км, налази се локалитет Зецови – Чараково, Приједор (лок. бр. 10). Приликом краћих истраживања, констатована је праисторијска градина запоседнута још током енеолита, на коју належе касноантичко утврђење неправилног овалног облика, димензија 130 м (С–Ј) x 50 м (И–З) (сл. 5). У циљу истраживања унутрашњости утврде, отворен је у источном делу контролни ров, оријентисан у правцу север–југ, што је омогућило да се поред праисторијске констатује и материјална култура римског периода. Осим слојева насељавања, констатована је, у јужном делу утврђења, грађевина неправилног трапезоидног облика са три одаје, чије димензије износе 15 x 15 м, као и дводелни објекат димензија 15 м (С–Ј) x 10 м (И–З) у северном делу утврђења, те правоугаона црква са нартексом, димензија 20 м (СИ–ЈЗ) x 10 м (СЗ–ЈИ), у централном делу утврђења.[21]

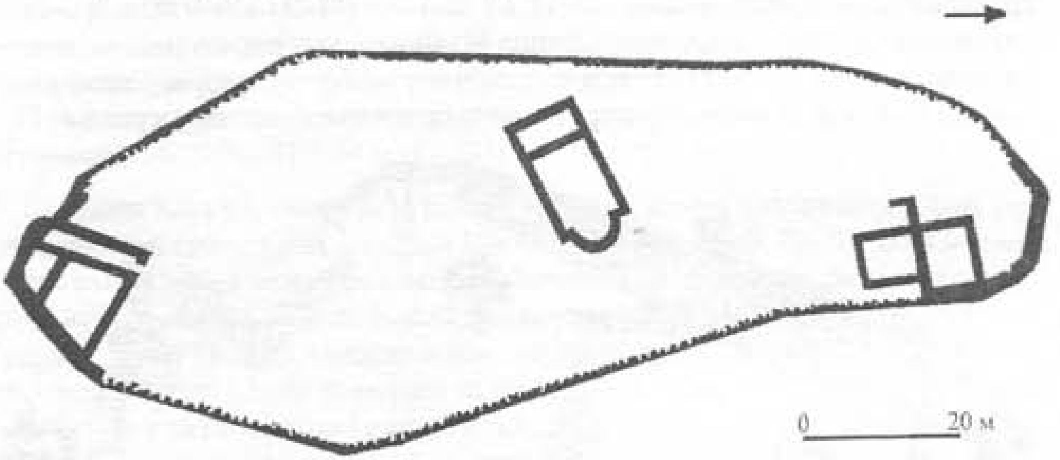

СЛ. 5. ЗЕЦОВИ, ПРЕМА BASLER 1972, FIG. 26

Поред наведених утврђења, у ову групу спадају и фортификације сличних димензија, које су откривене на следећим локалитетима:

Доње Врточе 1 – Доње Врточе, Дрвар (лок. бр. 11), 5,3 км северозападно од Дрвара. (*AL BiH 1988*, 11.31, 147 – Б. Човић)

Градина – Грковци, Босанско Грахово (лок. бр. 12), 33 км југоисточно од Дрвара. (*AL BiH 1988,* 11.61, 162 – Б. Човић)

Поховац (Пуховац) – Халтићи, Соколац (лок. бр. 13), 45 км северозападно од Вишеграда. (*AL BiH 1988,* 17.277, 105 – Б. Говедарица)

Коштур – Дабрица, Столац (лок. бр. 14), 8 км североисточно од Стоца. Унутар утврђења, констатоване су две увучене куле квадратне основе, као и црква у средишњем делу. (Баслер 1972, 90; *AL BiH 1988,* 20.311, 184 – Ђ. Баслер)

Градац – Халапићи, Гламоч (лок. бр. 15), 5,5 км северозападно од Гламоча. У оквиру утврђења уочене су две грађевине и цистерна. (*AL BiH 1988,* 22.66, 238 – В. Пашквалин)

Велика градина – Велики Каблићи, Ливно (лок. бр. 16), 5 км од Ливна у правцу северозапада. (*AL BiH 1988,* 22.275, 250 – Б. Човић)

---

20 Bojanovski 1967, 119–120; Bojanovski 1968, 156–158.

21 Čremošnik 1956, 137–138; Basler 1972, 55.

МАЛА УТВРЂЕЊА

Групу малих утврђења представљају фортификације са површином од 0,5 ха, које су могле имати двојаку функцију, попут утврда претходне групе, те су стога равномерно распоређене како дуж путних праваца, где су имале функцију контролних пунктова, тако и на већим надморским висинама у својству рефугијума.

Иако је познат већи број фортификација које припадају овој групи утврђења, свега неколико их је археолошки истражено путем сондажних ископавања, тако да ће резултати проучавања касноантичког и рановизантијског периода бити предочени на основу три локалитета.

На око 30 км југоисточно од Какња, на брегу који се уздиже око 40 м изнад поља које контролише, налази се локалитет Градац – Лепеница – Хомољ, Кисељак (лок. бр. 17). Током ископавања спроведених 1931–1932. године, од стране В. Скарића, утврђено је да се ради о вишеслојном локалитету првобитно настањеном током неолита. Поред праисторијских слојева, констатовани су и касноантички рефугијум са црквом (V–VI век), као и средњовековна некропола.[22]

Приликом археолошких истраживања, утврђено је да су бедеми са свих страна окруживали плато (сл. 6), чије димензије износе 70 м (И–З) х 50 м (С–Ј). Том приликом уочен је са унутрашње стране северног бедема, на средишњем делу, правоугаони објекат, који спаја два његова смакнута крака. Поменути објекат могао би имати функцију куле. Осим тога, истражена је и потерна на западном бедему ширине око 1,2 м.[23]

У северозападном углу утврђења налази се, уклопљена у бедеме,[24] црква димензија 23,5 м (И–З) х 14,5 м (С–Ј), чија је апсида избачена изван правца пружања бедема. Ради се о грађевини која је имала нартекс и крстионицу са две одаје, у коју се силазило преко три степеника и на тај начин долазило до крстобразне писцине. Бочни бродови овог објекта подељени су на два дела. Током касноантичког периода, како се чини, у цркви је извршено укопавање четири скелета, од којих се један налази у јужном, а преостала три у северном броду (сл. 7).[25]

Локалитет Градац (Илињача) – Горњи Которац, Илиџа (лок. бр. 18) налази се 15 км јужно од Сарајева, у југоисточном делу Сарајевског поља, на брегу који га контролише. На врху овог узвишења налази се плато димензија 115 м (СЗ–ЈИ) х 40 м (СИ–ЈЗ), чије се падине стрмо спуштају (сл. 8). Будући да је на југоисточној и северозападној страни нагиб блажи, овде се налази пут, којим се прилази утврђењу. На средини подужне осе платоа, налази се највиша тачка у виду стене, од које терен пада у свим правцима.[26]

---

22 Skarić 1932, 1, 8–20; *AL BiH 1988,* 14.78. Gradac – Lepenica – Homolj, Kiseljak (Đ. Basler, N. Miletić), 19.

23 Skarić 1932, 1, 8–20.

24 Исти принцип примењиван је и на простору провинције *Moesia I.* Упоредити Jeremić, Milinković 1995, 210–211, Abb. 3.

25 Skarić 1932, 8–20; *AL BiH 1988,* 14.78. Gradac – Lepenica – Homolj, Kiseljak (Đ. Basler, N. Miletić), 19.

26 *AL BiH 1988,* 15.105. Gradac (Ilinjača) – Gornji Kotorac, Ilidža (Đ. Basler, L. Fekeža), 44; Fekeža 1990, 155–158.

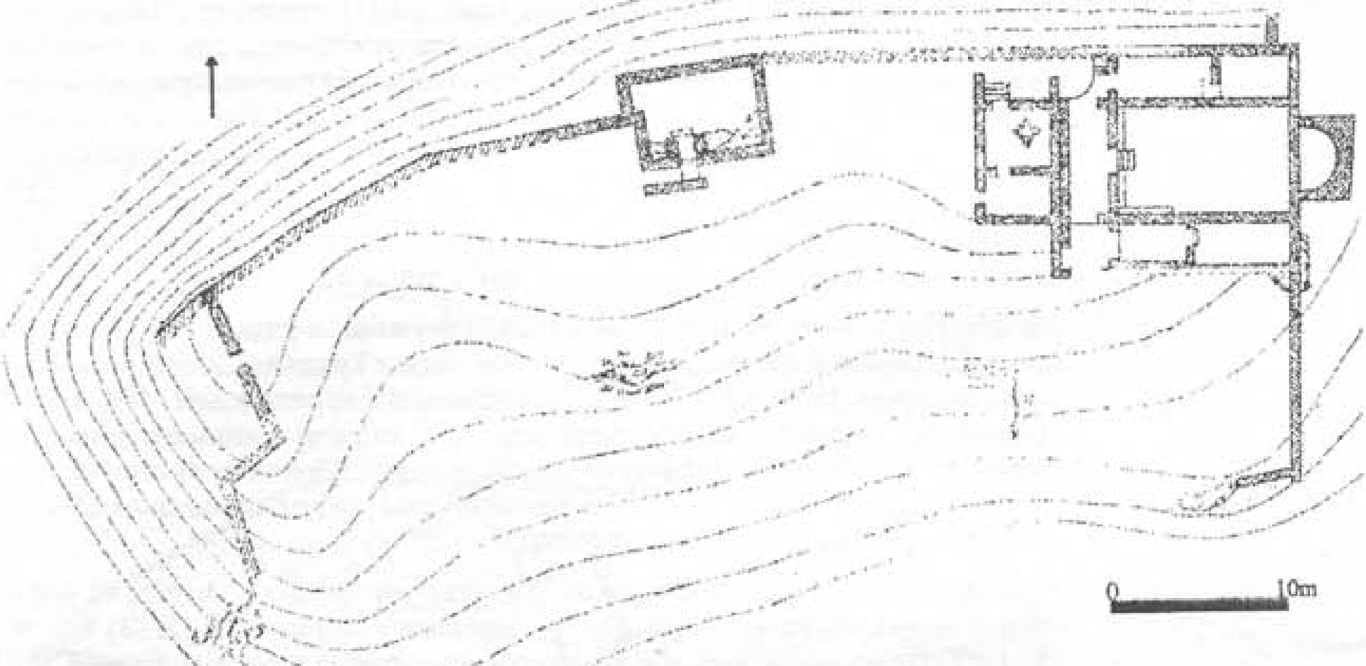

6

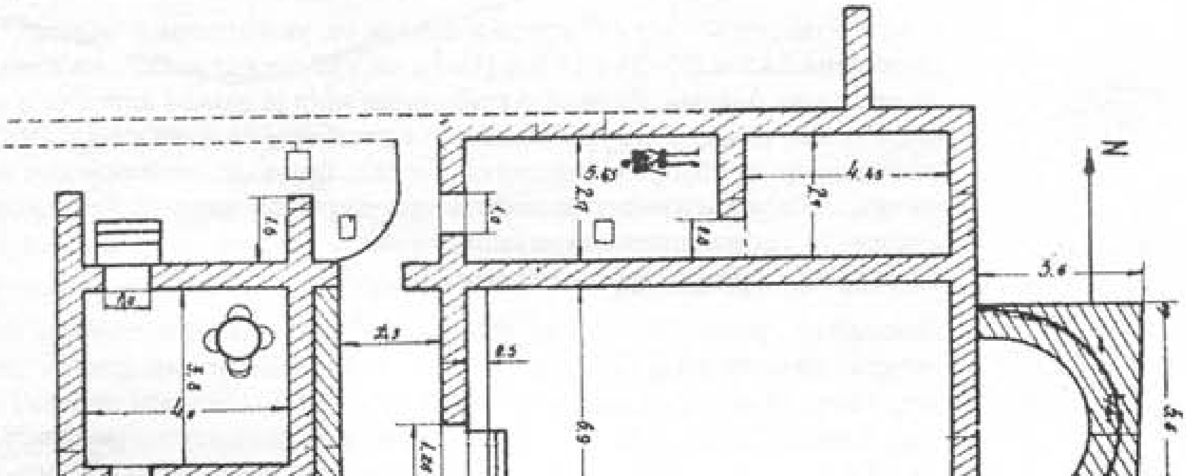

СЛ. 6–7. ГРАДАЦ – ЛЕПЕНИЦА – ХОМОЉ, КИСЕЉАК, ПРЕМА SKARIĆ 1932, FIG. 4–5

Локалитет је веома рано доспео у жижу археолошких интересовања, будући да је 1926. године В. Скарић спровео на овом простору ископавања. Како резултати истраживања нису објављени, Ј. Корошец се неколико деценија касније прихватио обраде очуваних налаза. До даљег помака у проучавању, дошло је крајем 80-их година прошлог века, када су на овом потесу спроведена нова, сондажна истраживања.[27]

Током ископавања, уочен је праисторијски одбрамбени омотач, на који належе касноантички бедем који прати ивице платоа, начињен од камена и малтера, чија ширина варира од 0,8–1 м. Унутар бедема констатована је и једнобродна црква димензија 14 м (И–З) x 9 м (С–Ј), која је својом северном страном укључена у бедем. Црква је израђена техником *opus incertum* и састоји се од нартекса, наоса и јужне просторије. Током каснијег периода у улазу у јужну одају укопан је један, а у североисточни угао нартекса још два скелетна гроба.[28]

На 12,5 км југозападно од Мостара налази се локалитет Биограци – Лиштице, Мостар (лок. бр. 19), који је смештен на брежуљку димензија 90 м (СЗ–ЈИ) x 40 м (СИ–ЈЗ), са кога је контролисано Мостарско блато. Изузетан положај брежуљка први је приметио В. Радимски, који је на овом месту још 1894. године уочио трагове фортификације (сл. 9).[29]

Приликом ископавања, спроведених готово читав век касније, констатована је утврда подигнута за време римске превласти, током III или IV века. Током изградње бедема, чија ширина варира од 0,6–0,7 м, коришћена је техника *opus spicatum*, која је била примењена и код изградње две куле, које су фланкирале улаз са северне стране. Унутар утврђења уочен је велики број грађевина смештених дуж бедема, које су, највероватније, служиле за смештај војне посаде. Поред одаја за становање, констатоване су и подрумске просторије са хидрауличним малтером, у којима се скупљала кишница, као и праве цистерне обложене на исти начин.[30]

Према И. Чремошник, која је водила ископавања, утврда је подигнута током III или IV века, да би пред опасношћу од каснијих варварских налета, систем утврђивања био донекле модификован подизањем полигоналних кула, као и протеихизме. Занимљиву појаву представља објекат укључен својом источном страном у бедем, с тим да је један део објекта, који има облик апсиде, избачен изван правца пружања бедема. Будући да руководилац истраживања поменути објекат дефинише као кулу, остаје отворено питање да се и овде можда ради о цркви уклопљеној у бедеме, као што је случај са претходна два локалитета (лок. бр. 17 и 18).[31]

На основу сакупљеног материјала, може се закључити да је утврда коришћена током IV века, о чему сведоче и налази бронзане наруквице и крстасте фибуле (сл. 10/1–2). Пред константном опасношћу, утврда је обновљена у VI веку, на шта упућује налаз фибуле са посувраћеном стопом (сл. 10/3), као и амфоре (сл. 10/4). Утврда је поново била у употреби током VIII и IX века од популације која је, према речима И. Чремошник,

27 Fekeža 1990, 155–156.

28 Fekeža 1990, 158–161.

29 Radimsky 1894, 442–443.

30 Čremošnik 1989, 83–89.

31 Čremošnik 1989, 89–92.

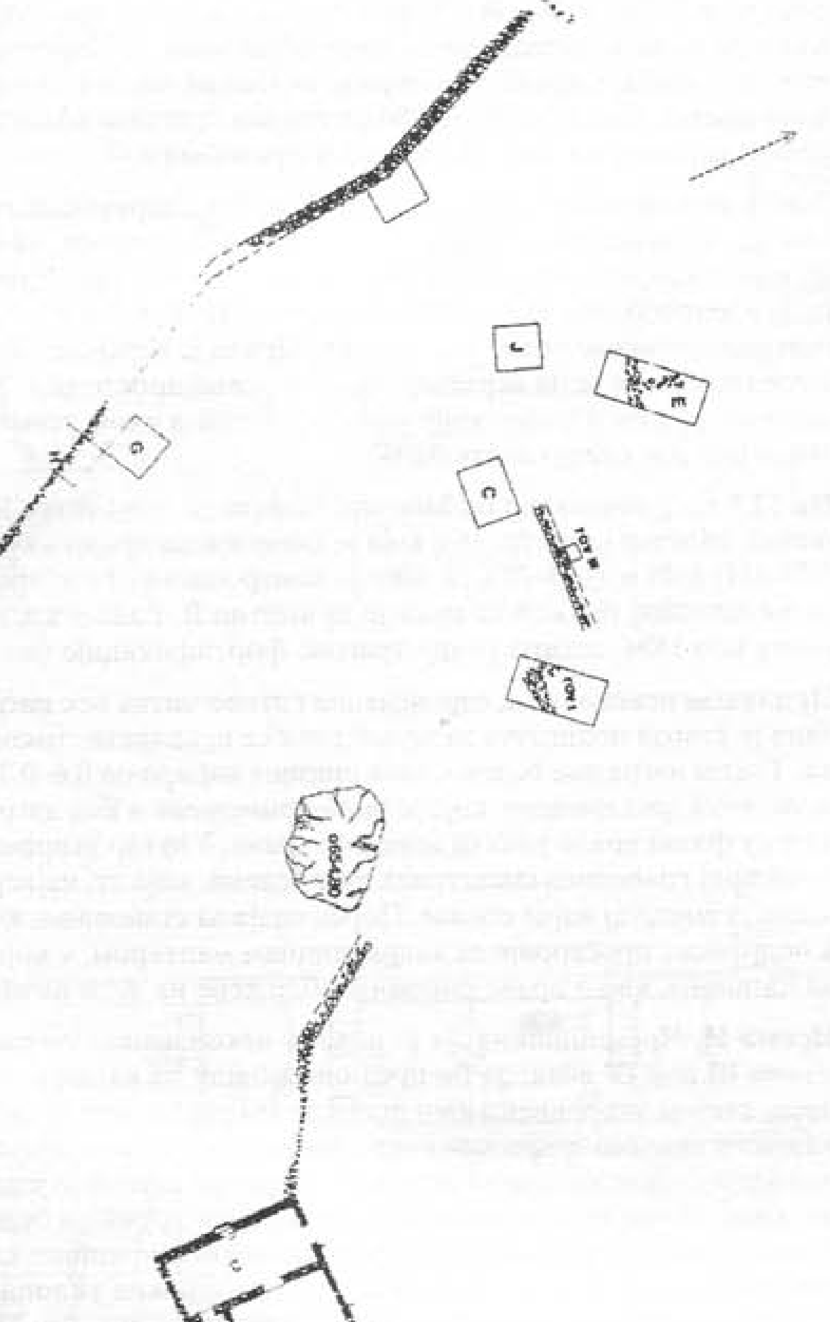

СЛ. 8. ГРАДАЦ (ИЛИЊАЧА) – ГОРЊИ КОТОРАЦ, ИЛИЦА, ПРЕМА FEKEŽA 1990, MAP I

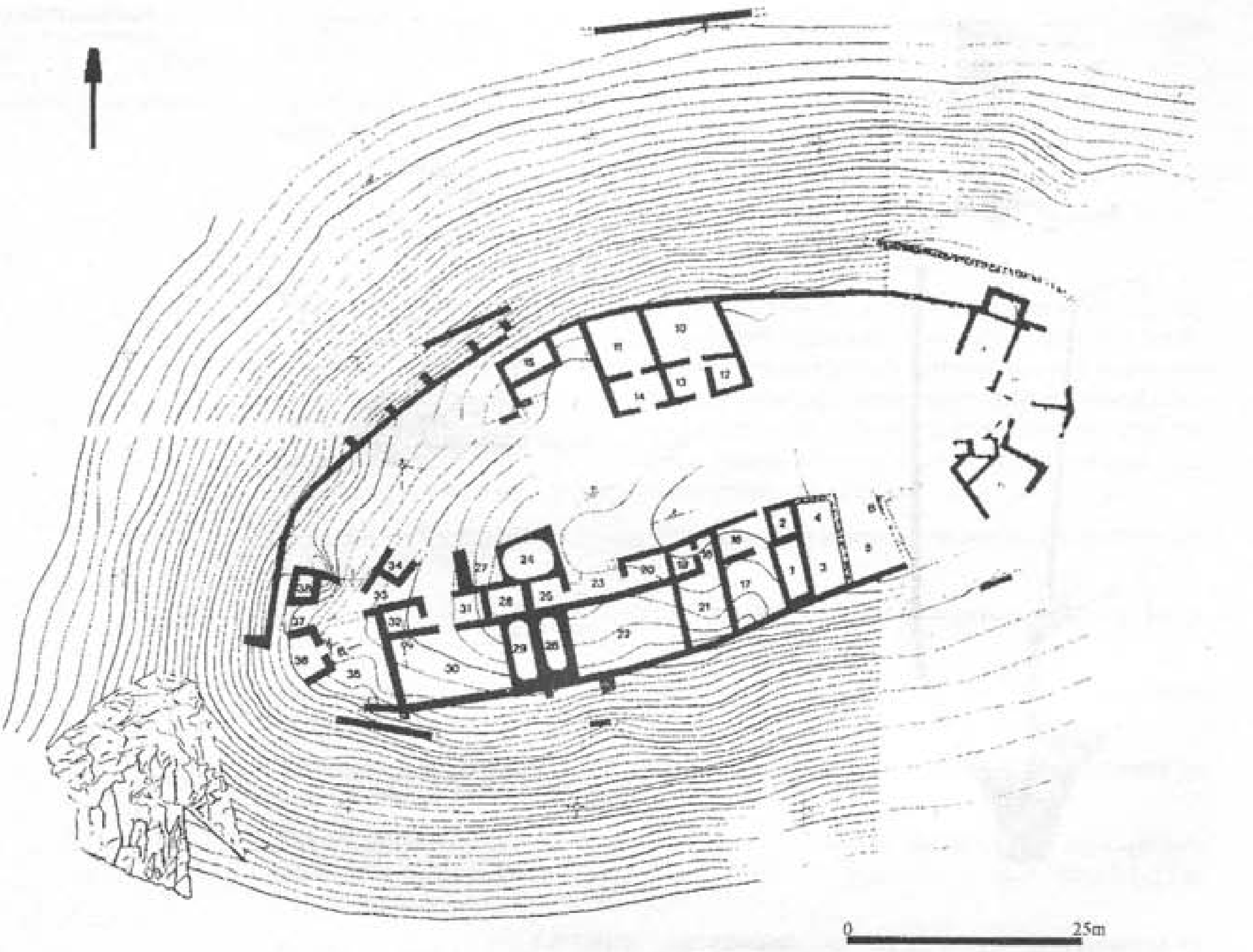

СЛ. 9. БИОГРАЦИ – ЛИШТИЦЕ, МОСТАР, ПРЕМА ČREMOŠNIK 1989, 85

имала словенске одлике, али је била под франачким утицајем, чему у прилог говори откривена мамуза.[32]

Преостала утврђења која спадају у ову групу налазе се на следећим локалитетима:

Градина – Горња Петровица, Калесија (лок. бр. 20), 12,7 км југоисточно од Тузле. (*AL BiH 1988,* 07.27, 106 – Ђ. Баслер)

Вршчић – Градина, Горње Ратково – Илићи, Кључ (лок. бр. 21), 12,5 км североисточно од Кључа. (*AL BiH 1988,* 10.202, 151 – Б. Човић)

Хрељин Град – Читлуци, Соколац (лок. бр. 22), 37,5 км северозападно од Вишеграда. На локалитету су приликом обиласка терена констатовани двојни бедеми. (*AL BiH 1988,* 17.149, 99 – Б. Говедарица)

Град Биоград – Забрђе, Коњиц (лок. бр. 23), 2 км северозападно од Коњица. (*AL BiH 1988,* 21.97, 213 – П. Анђелић)

32 Čremošnik 1989, 89–92.

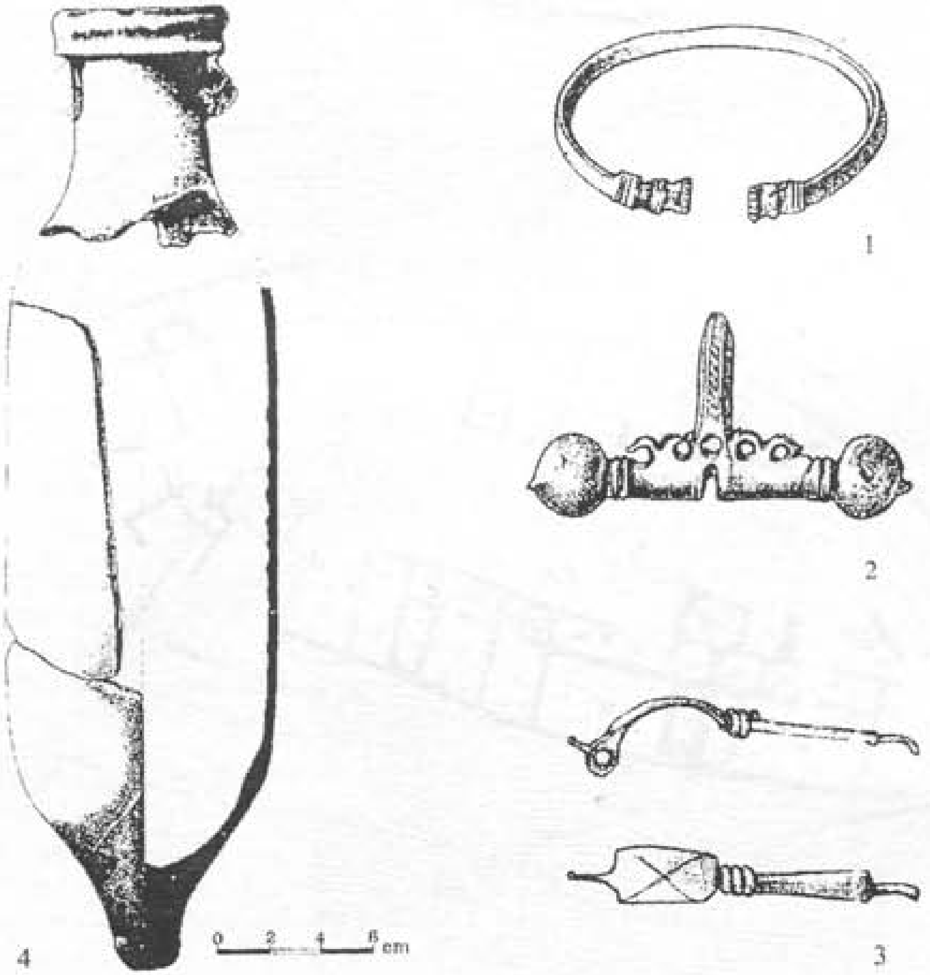

СЛ. 10. БИОГРАЦИ – ЛИШТИЦЕ, ПРЕМА ČREMOŠNIK 1989, Т. III–IV, FIG. 2

Градац – Поточани – Михаљевићи, Ливно (лок. бр. 24), 5,3 км од Ливна у правцу југоистока. (*AL BiH 1988,* 22.68, 238 – И. Бојановски)

Градина – Доњи Рујни, Ливно (лок. бр. 25), 25 км северозападно од Ливна. (*AL BiH 1988,* 22.71, 239 – Б. Човић)

Градина – Подградина (Каменска), Гламоч (лок. бр. 26), 4 км југоисточно од Гламоча. Приликом обиласка терена, уочена је фоса са западне стране. (*AL BiH 1988,* 22.81, 239 – В. Пашквалин)

Градина – Рајичке, Гламоч (лок. бр. 27), 7,6 км североисточно од Гламоча. (*AL BiH 1988,* 22.89, 240 – Б. Човић)

Гредине – Поточани, Ливно (лок. бр. 28), 6,5 км од Ливна у правцу југоистока. (*AL BiH 1988,* 22.118, 242 – Б. Човић)

Кесићева градина – Челебић, Ливно (лок. бр. 29), 25,5 км северозападно од Ливна. (*AL BiH 1988,* 22.159, 244 – Б. Човић)

Марељића градина – Старо село – Царевица, Гламоч (лок. бр. 30), 0,2 км југоисточно од Гламоча. (*AL BiH 1988,* 22.186, 245–246 – Б. Човић, Т. Главаш)

Градина (Град) – Градац, Посушје (лок. бр. 31), 36 км југоисточно од Дувна. (*AL BiH 1988,* 23.93, 264 – Ђ. Баслер, М. Краљевић)

Градина –Летка, Дувно (лок. бр. 32), 4,5 км североисточно од Дувна. (*AL BiH 1988,* 23.104, 265 – Б. Човић)

Градина – Присоје – Перковићи, Дувно (лок. бр. 33), 13,5 км од Дувна у правцу југозапада. (*AL BiH 1988,* 23.114, 266 – Б. Човић, И. Бојановски)

УТВРЂЕЊА СА НЕПОЗНАТОМ ПОВРШИНОМ

Посебну групу утврђења представљају локалитети на којима су приликом рекогносцирања уочени фортификациони елементи и трагови материјалне културе, који су од стране истраживача опредељени у касноантички период, без ближих података о изгледу или димензијама утврђења. Положај на коме су констатована поменута утврђења је разноврстан, тако да их срећемо на узвишењима изнад долина и поља, дуж путних праваца, као и на осамљеним доминантним тачкама.

У таква утврђења спадају фортификације констатоване на следећим локалитетима.

Градина – Сапна, Зворник (лок. бр. 34), 15,5 км северозападно од Зворника. (*AL BiH 1988,* 06.72, 91 – Ђ. Баслер)

Зеленград – Хан Кола – Чутковићи, Бањалука (лок. бр. 35), 9 км југозападно од Бањалуке. (*AL BiH 1988,* 09.110, 133 – О. Јамаковић)

Змајевац – Егићи, Челинац (лок. бр. 36), 9,8 км од Бања Луке у правцу југоистока. (*AL BiH 1988,* 09.113, 133 – Б. Грaљук)

Град – Кијево, Сански мост (лок. бр. 37), 7,3 км југоисточно од Санског моста. На овом локалитету, констатована је кружна кула пречника 10–15 м. (*AL BiH 1988,* 10.65, 145 – В. Пашквалин)

Грчка Градина – Горње Ратково – Кочићи, Кључ (лок. бр. 38), 16,5 км североисточно од Кључа. Унутар утврђења констатован је акропољ са цистерном и неколико објеката, као и подграђе. (*AL BiH 1988,* 10.94, 146 – Б. Маријановић)

Градина, Шипово (лок. бр. 39), 14 км северозападно од Јајца. (*AL BiH 1988,* 12.93, 22 – Б. Маријановић)

Погана Главица, Купрес (лок. бр. 40), 44 км од Јајца у правцу југа. (*AL BiH 1988,* 12.195, 184 – Ђ. Баслер)

Велика врата, Купрес (лок. бр. 41), 36,5 км југоисточно од Јајца. (*AL BiH 1988,* 12.255, 187 – В. Пашквалин)

Велики камен – Волари, Шипово (лок. бр. 42), 12 км јужно од Јајца. (*AL BiH 1988,* 12.256, 186 – Ђ. Баслер)

Градина – Алихоџе, Травник (лок. бр. 43), 12,5 км северозападно од Зенице. (*AL BiH 1988,* 13.64, 198 – А. Бенац)

Бобовац (лок. бр. 44), 9,8 км североисточно од Какња. На локалитету је констатован само један антички зид, који се налази у оквиру главне средњовековне куле. (*AL BiH 1988,* 14.13, 15 – П. Анђелић)

Градина – Дабравина, Вареш (лок. бр. 45), 17,5 км југоисточно од Какња. Унутар утврђења, констатована је базилика димензија 15,50 x 11,28 м, која належе на засведену гробницу. (*AL BiH 1988,* 14.86, 19 – В. Пашквалин, Н. Милетић)

Градина (Градац) – Караула, Какањ (лок. бр. 46), 13 км северозападно од Какња. (*AL BiH 1988,* 14.91, 20 – В. Пашквалин)

Дебело брдо, Сарајево – Центар (лок. бр. 47). (*AL BiH 1988,* 15.68, 42 – Б. Човић)

Гат – Нови Дулићи – Галешине, Гацко (лок. бр. 48), 11,7 км југоисточно од Гацког. (*AL BiH 1988,* 19.68, 144 – Н. Мандић, Н. Милетић)

Видошки Град, Столац (лок. бр. 49), 1 км југоисточно од Стоца. На локалитету су уочени остаци бедема грађеног техником *opus spicatum,* који су уништени каснијим доградњама током средњег века, као и за време аустријске владавине. (*AL BiH 1988,* 20.540, 195 – Ђ. Баслер)

Градац – Худутско, Прозор (лок. бр. 50), 19,5 км од Коњица у правцу северозапада. (*AL BiH 1988,* 21.105, 213 – Ђ. Баслер)

Градина – Подградина, Ливно (лок. бр. 51), 13,5 км југозападно од Ливна. (*AL BiH 1988,* 22.82, 239 – В. Пашквалин)

Солдатова (Велика) градина – Шумњаци, Гламоч (лок. бр. 52), 12 км северозападно од Гламоча. (*AL BiH 1988,* 22.249, 248 – Б. Човић)

Благај (Стјепан Град) – Благај, Мостар (лок. бр. 53), 12, 5 км југоисточно од Мостара. Током истраживања уочено је да остаци средњовековне фортификације належу на бедеме из античког и касноантичког периода. (Баслер 1972, 47–48)

Карловац, Читлук (лок. бр. 54), 15,5 км југозападно од Мостара. (*AL BiH 1988,* 24.208, 300 – Ђ. Баслер)

Космај – Билетићи, Читлук (лок. бр. 55), 15,8 км југозападно од Мостара. (*AL BiH 1988,* 24.217, 300 – П. Анђелић)

Крстина – Хамзићи, Читлук (лок. бр. 56), 16,8 км југозападно од Мостара. (*AL BiH 1988,* 24.236, 301 – Ђ. Баслер)

Градина – Бивоље Брдо, Чапљина (лок. бр. 57), 8,3 км од Чапљине у правцу североистока. (*AL BiH 1988,* 25.110, 325 – П. Анђелић)

Градина – Почитељ, Чапљина (лок. бр. 58), 4 км североисточно од Чапљине. (*AL BiH 1988,* 25.133, 326–327 – (Б. Маријановић, И. Маријановић)

Брековица, Бихаћ (лок. бр. 59), 1 км северно од Бихаћа. На локалитету су откривени трагови бедема, као и петоугаона кула димензија 10 x 6 м. (Радимску 1893; Цигленечки 1987, 105–106)

Теферич – Крупац, Илица (лок. бр. 60), 11,5 км југозападно од Сарајева. На локалитету нису пронађени остаци материјалне културе из касноантичког-рановизантијског периода, али би се утврда, на основу свог облика и кружних кула које су на њој констатоване, могла везати за овај период. (Сергејевски 1947, 46–48; *AL BiH 1988,* 15.379, 57 – К. Тополовац; Поповић, М. 2003, 103)

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Крај IV века и почетак миграције великих етничких групација, изазван доласком Хуна, није мимоишао ни провинцију Далмација, која је већи период од свог оснивања провела у благодети мира, будући да се није нала-

зила директно на удару варварских племена и да се на њеној територији од 70-их година I века н. е. нису налазиле стално стациониране војне посаде.

Први подаци о положају хришћанства и црквеној организацији на територији Далмације потичу с почетка IV века, када је, за време Диоклецијанових прогона хришћана – 304. године, као мученик пострадао св. Домниус, први епископ Салоне.[33] Међутим, позиције хришћанства побољшане су убрзо, што је довело до даљег јачања црквене организације на простору Далмације, тако да на основу писма Еузебија Јеронима из 374. године знамо за постојање ђакона Јулијана у граду *Stridon,* односно за бискупа града *Lupicin.*[34]

После поделе Царства 395. године, у покушају да се стабилизују прилике, провинција је укључена у састав Западног царства, као део дијецезе Илирик.[35] Смрт Теодосија I, која је убрзо уследила, довела је и до побуне Гота, који су том приликом, пустошећи знатан део провинције, стигли и до зидина Салоне. Почетак варварских продора довео је до даљег слабљења централне власти, па је провинција 437. године враћена под управу источног дела Царства. Ипак, ова промена није дала очекиване резултате, будући да је самовоља локалних управника довела до самосталног наступања, које је било изражено у већој или мањој мери, почевши од 454. године, па све до 480. године, када је провинција припојена Источном царству.[36]

Иако се Далмација званично налазила у саставу Источног царства, њом је најпре управљао Одоакар из Рима, номинално признавајући власт Зенона. Оснивањем остроготског краљевства на тлу Италије, Далмација је дошла под управу Теодориха, који је њоме управљао у име двора у Константинопољу. Договор Ромеја и Острогота убрзо је, међутим, погажен, будући да су 504. године остроготском краљевству припојене провинције *Dalmatia, Pannonia II* и *Savia.* Проширење остроготске територије довело је до формирања нових административних јединица 525/526. године, тако да је Далмацијом из Салоне управљао Гот Освин са титулом *comes Dalmatiae et Saviae.*[37]

Током остроготске владавине, начин управљања, као и модел црквене организације нису претрпели значајне промене, будући да су у врло кратком размаку у Салони, која од 527. године има статус архиепископије, одржана два концила. На основу сачуваних спискова учесника, сазнајемо да су на првом концилу, одржаном 530. године, учествовали архиепископ Салоне, као и епископи чија су се седишта налазила у градовима: *Iadera* (Задар), *Arba* (Раб), *Siscia* (Сисак), *Epidaurum* (Дубровник), *Scardona* (Скрадин), *Narona* (Вид), *Bistua Nova* (Зеница), *Martar* (Коњиц) и Сарније, чија убикација није позната. Три године касније, 533. године, као учесници концила јављају се и епископи градова *Sarsenterensis* (Житомислић), *Muccara* (Макарска), *Ludrum* (Книн), док као потписника овог скупа нема

33 Zeiller 1967, 5, 7–8, 28; Wilkes 1969, 429; Живковић 2004, 33.

34 Basler 1972, 26.

35 Ферлуга 1957, 8–9, 19.

36 Ферлуга 1957, 22–23; Wilkes 1969, 418–421; Basler 1972, 16.

37 Wilkes 1969, 423–425; Basler 1972, 16–18.

епископа Мартара, према Ј. Вилксу,[38] односно Епидаурума, према Т. Живковићу.[39]

Међутим, остроготска превласт на простору Далмације није била трајног карактера, будући да је током 535. године,[40] одмах на почетку сукоба Ромеја и Острогота, Далмација враћена под окриље Константинопоља. Ипак, ромејска превласт била је убрзо доведена у питање, будући да су Остроготи покушали да је поврате, најпре 537. године за време Витигеса, а потом готово две деценије касније (554. године) за време Тотиле, који је ка Далмацији послао војсковођу Индулфа са бродовима. Том приликом, Остроготи нису успели да поврате ниједан део територије, мада су опљачкали део приобаља, између Макарске и Салоне.[41]

По повратку Далмације под директну власт Константинопоља, спровео је Јустинијан I значајну промену у систему управљања, будући да је 538. године провинција Далмација поверена проконзулу. На тај начин, провинција добија известан степен аутономности, будући да није припадала ниједној префектури,[42] док је по мишљењу Н. Мандића у управном и војном смислу била потчињена Равенском егзархату, а у црквеном папи.[43]

Покоравање остроготске државе од стране Јустинијана I донело је привидни мир, будући да су на северне границе Царства пристигле нове варварске групације, Словени, који још 548. године стижу до Дирахиона. Поменути поход био је, међутим, само увод за опсаду Солуна, која је спроведена 550. године, али неуспешно. Током 550/551. године долази до продора Словена у Далмацију, који су ту провели зиму, а готово две деценије касније, 568. године, и Кутригура. До аварско-словенских напада долази 586. године, када је поново предузета опсада Солуна, која се попут претходне завршила безуспешно. Са сузбијањем доминације Авара, ромејско царство започело је тек 591. године, по сређивању ситуације на источном фронту. Ипак, Авари и Словени убрзо су одговорили новом опсадом Солуна (597. гдине), која ни овај пут није дала резултате. У тренутку када се после велике победе Ромеја над Аварима код Виминацијума, 601. године, чинило да ће аварска опасност заувек бити отклоњена, дошло је до војне побуне и устоличења Фоке, 602. године. Сукоби око престола довели су до слома ромејске власти, чиме је у потпуности отворен пут варварима који су надирали. По напуштању пограничних утврђења, дошло је до низа аварско-словенских продора у периоду између 612. и 641. године, током којих је коначно покорена провинција Далмација, изузимајући неке градове у приобаљу, који су се услед свог повољног положаја одупрли освајачким налетима.[44]

---

38 Wilkes 1969, 432.

39 Живковић 2004, 37.

40 Ј. Ферлуга наводи податак да је до укључивања Далмације у састав Источног царства дошло 537. године. Упоредити: Ферлуга 1957, 25.

41 Wilkes 1969, 423–425; Basler 1972, 16–18.

42 Ферлуга 1957, 26.

43 Mandić 1960, 32–50.

44 *Procopius – Bellum Gothicum III 29, 38:* ВИИНЈ I 1955, 41–42; *Menandar – Excerta de legationibus, 220, 477:* ВИИНЈ I 1955, 96–98; *Theophylacti Simocattae historiae I 3, VI 3–4, VIII 5–6:* ВИИНЈ I 1955, 106, 112, 124–126; Lemerle 1954, 285–286, 290–292; Баришић 1956, 74; Barišić 1969, 13; Popović, V. 1975, 463–464; Popović, V. 1979, 607, 611, 623–624; Ковачевић 1994, 116–123.

Несигурна времена која су задесила становнике провинције Далмација, приморала су их да напусте плодне равнице и да се упуте у више пределе, који су им пружали већу сигурност. Ипак, процес померања није наступио одједном, већ је до промена долазило постепено. На основу расположивих података, можемо приметити да се процес прилагођавања новим околностима одвијао у два правца. Један начин представља утврђивање постојећих станишта у равницама, као што је случај са Могорјелом код Чапљине (лок. бр. 7), где се још почетком IV века приступило фортифицирању великог пољопривредног добра, док се други огледа у истовременом померању утврђења на већу надморску висину, као што је случај са локалитетом Биограци – Лиштице, Мостар (лок. бр. 19). Даљи развој догађаја показао је да станишта смештена у низији и поред својих јаких бедема и високих кула не пружају довољну заштиту, те да је померање у више зоне, тзв. вертикална миграција, далеко ефикаснији поступак.

Напуштање ранијих станишта и прелазак на нове положаје условили су низ промена које су се огледале како у новим фортификационим решењима, тако и у промени схватања функције насеобина и утврђења.

Постепено распадање централне власти и немогућност контроле над територијама које Царство поседује, све мањи број расположивих војника услед велике депопулације изазване налетима варвара, али и епидемијама куге (541/542. година) и богиња,[45] захтевали су нова решења приликом подизања утврђења. Тако су сада углавном биране високе, лако брањиве тачке, са којих је било могуће контролисати путне правце и плодна поља и речне долине. Приликом подизања утврђења, бирају се доминантни, тешко приступачни висови, којима се прилагођавају фортификације. Како су у већини случајева одабране доминантне тачке биле окружене стрмим падинама, дубоким коритима река или пак фосама, понекад на неприступачним странама нису подизани бедеми због уштеде у времену и новцу. Додатно ојачање зидина представљале су истурене полигоналне и кружне куле, док се спорадично јавља и протехизма, тј. двојни бедем. Осим тога, унутар утврда се срећу и цистерне, које су биле неопходне како би се обезбедила довољна количина воде приликом опсада.

Приликом подизања утврђења долази до промене и у коришћењу материјала за изградњу, тако да се опека готово у потпуности избацује,[46] док притесани камен повезан малтером доминира у изради бедема, при чему се само лица правилно слажу, док је језгро зидина испуњено трпанцем.

Поред фортификационих новина, присутне су и промене у унутрашњој структури утврда, које престају да функционишу искључиво као војне постаје и прерастају у утврђена насеља, у којима се одвија свакодневни живот, тако да се унутар утврђених станишта јављају цркве, док се на појединим утврђењима издвајају акропољ и утврђено подграђе.

Појава цркава унутар висинских утврђења у залеђу провинције Далмација није тако честа, будући да су на само 7, од констатованих 60 утврђења, уочени трагови цркава.[47] Ипак,треба имати на уму да највећи број утвр-

---

45 Geyer 2002, 41; Laiou 2002, 44.

46 Само на локалитету Бугар Град – Градина – Горња Гата – Бугар, Бихаћ (лок. бр. 8), констатована је примена технике *opus mixtum* у изградњи утврђења.

47 Остаци црквене архитектуре констатовани су на Могорјелу, Чапљина (лок. бр. 7), где су откривене две цркве, док је на локалитетима Бугар Град – Градина – Горња Гата – Бугар, Бихаћ (лок. бр. 8), Зецови – Чараково, Приједор (лок. бр. 10), Коштур –

ђења није археолошки истражен до краја, тако да остаје отворено питање стварног броја утврђења на којима су постојале цркве.

С друге стране, значајан број цркава констатован је у близини утврђених станишта, на мањим надморским висинама, углавном поред путних траса, што би могло указивати на чињеницу да се живот и даље, углавном, одвијао у нижим пределима, те да су утврђене висинске тачке имале, пре свега, функцију прибежишта. Овоме у прилог говори и размештај поменутих цркава, које су претежно распоређене дуж речних долина или пак у плодним пољима, поред постојећих комуникација (карта 1).

Напуштање плодних долина и одлазак на веће надморске висине није, као што видимо, био спроведен у потпуности (карта 1). Плодне равнице, погодне за успешну пољопривредну делатност, биле су исувише драгоцене да би се олако напустиле, тако да су на доминантним узвишењима изнад великих плодних долина река или поља подизана утврђења, која су, поред одбрамбене, имала и улогу сабирних центара у којима су се складиштила сва добра. Управо стога су на оваквим местима подигнута сва велика утврђења, чија се површина креће углавном око 1 ха, мада су позната и утврђења са површином од 2 ха (Црквина – Макљеновац, Добој, лок. бр. 1), односно 3 ха (Градац – Мокроног – Гуњаче, Високо, лок. бр. 5), која су могла да задовоље потребе становништва. Не треба искључити ни могућност да су поменуте фортификације служиле и за складиштење различитих руда, пре њиховог даљег транспорта, будући да се локалитети Ован – Град – Челе, Босански Нови (лок. бр. 2), Калаура – Јелашиновци, Сански мост (лок. бр. 3) и Градац – Мокроног – Гуњаче, Високо (лок. бр. 5) налазе у близини рударских области.

Надморске висине на којима су смештена велика утврђења варирају, тако да се локалитети Црквина – Макљеновац, Добој (лок. бр. 1), Ован – Град – Челе, Босански Нови (лок. бр. 2), налазе на надморској висини од 500 метара, Калаура – Јелашиновци, Сански мост (лок. бр. 3), Градина (Градац) – Равно, Купрес (лок. бр. 4) и Градина – Ренићи, Дувно (лок. бр. 6) на висини између 500 и 1000 м, док је Градац – Мокроног – Гуњаче, Високо (лок. бр. 5) смештен на висини већој од 1000 м.

Насупрот великим утврђењима, код којих се може уочити извесна правилност у позиционирању, средње и мале фортификације немају типичне положаје на којима се јављају. Наиме, њихово присуство је констатовано како дуж путних праваца, тако и на изолованим положајима, на надморским висинама које варирају од 200 до 1500 м надморске висине. Како су утврђења ове врсте могла имати улогу рефугијума или пак контролне тачке, са које се осматрао и штитио одређени путни правац, може се закључити да је њихова површина била условљена, пре свега, бројем житеља.

Процес постепеног напуштања равничарских предела и насељавања на теже доступне положаје, није карактеристичан само за простор провинције Далмације. Исти принцип сусреће се и у планинским областима суседне провинције *Moesia I,* где се јављају бројна висинска утврђења, која су по свом облику, начину изградње и карактеру слична фортификацијама које се налазе на територији Босне и Херцеговине. Приликом архео-

---

Дабрица, Столац (лок. бр. 14), Градац – Лепеница – Хомољ, Кисељак (лок. бр. 17) и Градац (Илињача) – Горњи Которац, Илица (лок. бр. 18), уочена по једна црква.

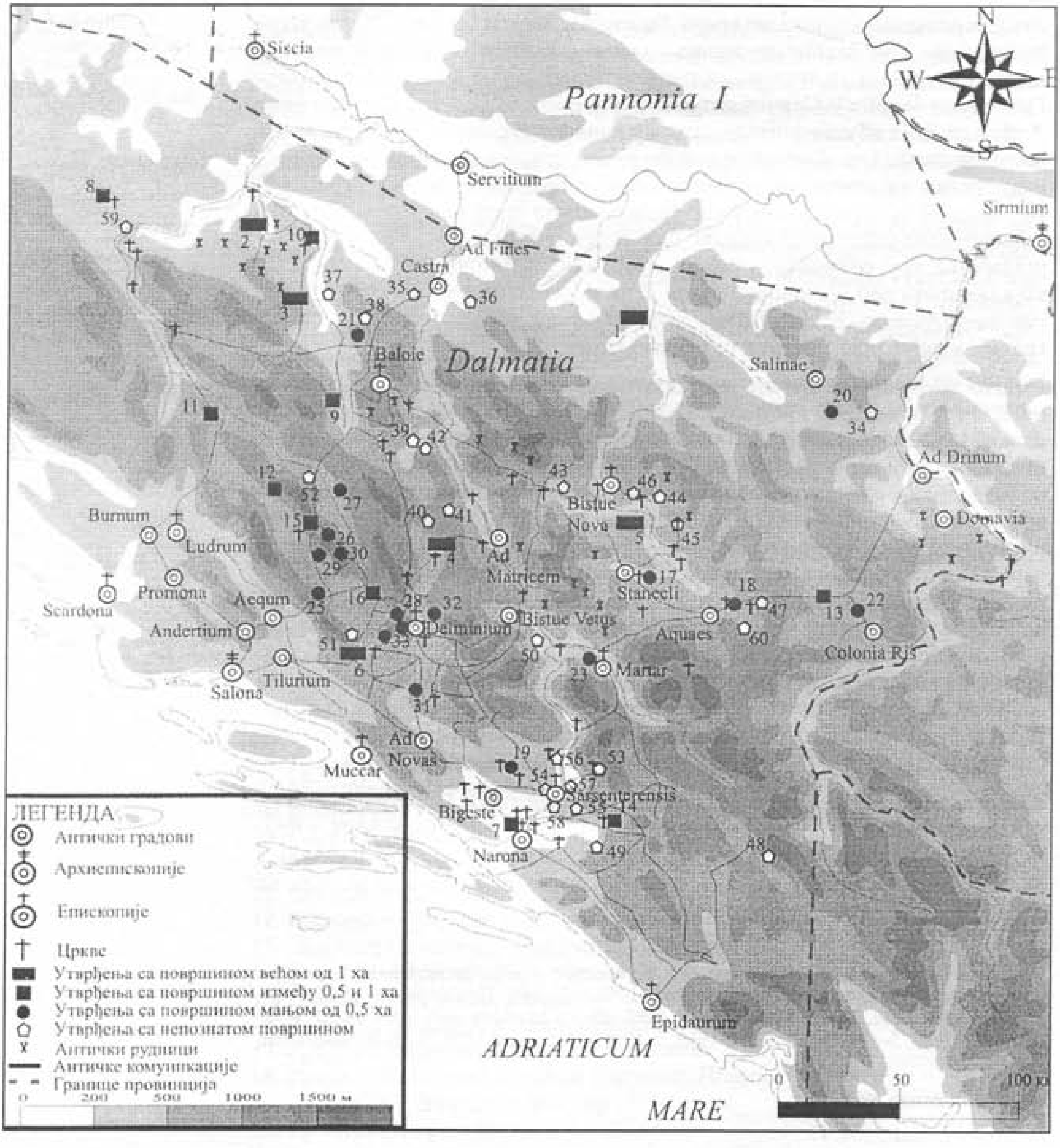

КАРТА 1. ДАЛМАЦИЈА У КАСНОАНТИЧКОМ ПЕРИОДУ

лошких истраживања југозападне Србије[48] уочено је да се и на овом простору почетак померања становништва на већу надморску висину јавља крајем III, односно почетком IV века, о чему сведоче археолошка истражи-

48 Током досадашњих истраживања простора југозападне Србије, тј. југозападног дела провинције *Moesia I*, констатован је велики број утврђења са касноантичким--рановизантијским хоризонтом. Будући да су поред рекогносцирања спроведена и

вања спроведена на локалитетима Тројан[49] и Златни камен.[50] У западном делу Србије, који такође представља планинску област, констатовано је неколико утврђења са траговима касноантичког хоризонта, који окружују Градину на Јелици.[51] Сличну ситуацију срећемо и на територији савремене Албаније, која обухвата некадашње провинције *Prevalis* и *Epir Novus,* као и део провинције *Epir Vetus,* где је такође уочено подизање утврђења на већим надморским висинама током касноантичког и рановизантијског периода.[52] Вертикална померања ромејског становништва пред провалама варвара, констатована у залеђу провинције Далмација, одиграла су се и на територији Царства, које се налази западно од ње. Тако је у источноалпској области, која обухвата део провинције *Raetia II,* те провинције *Noricum ripense, Noricum mediterraneum, Venetia, Histria, Savia* и *Liburnia,* такође уочен процес миграције у више пределе, који се одвијао између III и VI века.[53]

Нешто другачија ситуација је, међутим, на простору приобалне Далмације, где је примењен принцип тзв. хоризонталне миграције, будући да су се житељи приобаља селили на острва, на којима су успели да се одрже пред налетима варвара, захваљујући вези са матицом путем мора.[54] Тако се у приобаљу срећемо са великим утврђеним градовима, док се на острва измештају прибежишта и осматрачнице за контролу поморских путева који су обезбеђивали опстанак. Поменути пловни правци били су угрожени од стране пирата, али и Острогота који су у међувремену створили морнарицу, која је углавном неутралисана 551. године, после победе Ромеја у поморској бици код Синигаглије.[55] Повлачење на острва манифестује се подизањем касноантичких прибежишта на основама раноантичких објеката, при чему су она израђена од притесаног камена и малтера, као што је случај са траговима бедема на локалитету Главина – Вели град на острву Крк,[56] острвом Св. Марко, где је унутар утврде констатована цистерна,[57] или пак са острвцетом Палицол.[58]

Као што можемо видети, на простору готово читавог Царства дошло је, услед историјских околности, до померања становништва, које се у планинским пределима огледало у тзв. вертикалној миграцији, тј. померању на веће надморске висине, пред најездом варвара. Приметно је ипак да

сондажна истраживања, наводимо део литературе у којој је обрађена поменута проблематика. Упоредити: Милинковић 1982, 131–140; Поповић, М. 1983, 5–14; Поповић, М. 1984, 11–18; Милинковић 1983, 29–37; Милинковић 1985, 49–57; Иванишевић 1987, 5–12; Иванишевић 1988, 5–12; Иванишевић 1989, 7–16; Иванишевић 1990, 7–18.

49 Иванишевић 1989, 16.

50 Иванишевић 1990, 17.

51 Milinković 2001, 71–73, Abb. 2.

52 Поповић, В. 1988, 216–218.

53 Ciglenečki 1987, 160–164.

54 Tomičić 1993, 92–93.

55 Tomičić, 1990, 29–30.

56 Faber 1988, 118.

57 Faber 1988, 119–120.

58 Badurina 1982, 171.

житељи провинције Далмација остају у близини равничарских предела, где се налазе највећа утврђења, како би обезбедили неопходну храну. Осим тога, уочљиво је и постојање утврђења дуж путних праваца, како би се обезбедио проток робе и функционисање рудника. Новоподигнуте утврде биле су прилагођене тешким временима, будући да су биле ојачане различитим типовима кула, потернама, двоструким бедемима, фосама и сл.

Утврђени висински положаји постајали су тако утврђена станишта, односно прибежишта, у којима се одвијао свакодневни живот, о чему између осталог сведоче и цркве констатоване унутар појединих утврђења, које су очигледно играле значајну улогу. Одсуство некропола у непосредној близини поменутих утврда, изузимајући локалитет Могорјело,[59] као и појединачне гробове са локалитета Градац – Лепеница, највероватније је последица степена истражености, мада не треба искључити ни могућност сахрањивања становништва у нижим зонама, где се одвијао свакодневни живот, а не на висинским становиштима, која су првенствено имала функцију уточишта у немирним временима.

СПИСАК ЛОКАЛИТЕТА

1. Црквина – Макљеновац, Добој
2. Ован – Град – Челе, Босански Нови
3. Калаура – Јелашиновци, Сански мост
4. Градина (Градац) – Равно, Купрес
5. Градац – Мокроног – Гуњаче, Високо
6. Градина – Ренићи, Дувно
7. Могорјело, Чапљина
8. Бугар Град (Градина) – Горња Гата – Бугар, Бихаћ
9. Град – Горњи Врбљани, Кључ
10. Зецови – Чараково, Приједор
11. Доње Врточе 1 – Доње Врточе, Дрвар
12. Градина – Грковци, Босанско Грахово
13. Поховац (Пуховац) – Халтићи, Соколац
14. Коштур – Дабрица, Столац
15. Градац – Халапићи, Гламоч
16. Велика Градина – Велики Каблићи, Ливно
17. Градац – Лепеница – Хомољ, Кисељак
18. Градац (Илињача) – Горњи Которац, Илиџа
19. Биограци – Лиштице, Мостар
20. Градина – Горња Петровица, Калесија
21. Вршчић – Градина, Горње Ратково – Илићи, Кључ
22. Хрељин Град – Читлуци, Соколац
23. Град Биоград – Забрђе, Коњиц
24. Градац – Поточани – Михаљевићи, Ливно
25. Градина – Доњи Рујни, Ливно

---

59 На поменутом локалитету налазила се, како се чини, касноантичка некропола на којој се поред ромејске, изгледа, сахрањивала и германска, тј. остроготска популација. Наиме, приликом публиковања материјала са некрополе из периода сеобе народа у Раковчанима, Н. Милетић као аналогије за украсне игле наводи налазе из Могорјела, без икаквих илустративних прилога. Упоредити: Miletić 1970.

26. Градина – Подградина (Каменска), Гламоч
27. Градина – Рајичке, Гламоч
28. Гредине – Поточани, Ливно
29. Кесићева Градина – Челебић, Ливно
30. Марељића Градина – Старо село – Царевица, Гламоч
31. Градина (Град) – Градац, Посушје
32. Градина – Летка, Дувно
33. Градина – Присоје – Перковићи, Дувно
34. Градина – Сапна, Зворник
35. Зеленград – Хан Кола – Чутковићи, Бањалука
36. Змајевац – Егићи, Челинац
37. Град – Кијево, Сански мост
38. Грчка Градина – Горње Ратково – Кочићи, Кључ
39. Градина, Шипово
40. Погана Главица, Купрес
41. Велика врата, Купрес
42. Велики камен – Волари, Шипово
43. Градина – Алихоџе, Травник
44. Бобовац
45. Градина – Дабравина, Вареш
46. Градина – Градац – Караула, Какањ
47. Дебело брдо, Сарајево – центар
48. Гат – Нови Дулићи – Галешине, Гацко
49. Видошки Град, Столац
50. Градац – Худутско, Прозор
51. Градина – Подградина, Ливно
52. Солдатова (Велика) Градина – Шумњаци, Гламоч
53. Благај (Стјепан Град) – Благај, Мостар
54. Карловац, Читлук
55. Космај – Билетићи, Ћитлук
56. Крстина – Хамзићи, Читлук
57. Градина – Бивоље Брдо, Чапљина
58. Градина – Почитељ, Чапљина
59. Бресковица, Бихаћ
60. Теферич – Крупац, Илиџа

БИБЛИОГРАФИЈА

AL BiH 1988 — *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine,* Sarajevo 1988.

Badurina 1982 — A. Badurina, Bizantiska utvrda na otočiću Palacol, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva 7,* Zagreb 1982, 171–177.

Баришић 1956 — Ф. Баришић, Цар Фока (602–610) и подунавски Аваро-Словени, *Зборник радова Византолошког института 4,* Београд 1956, 73–86.

Barišić 1969 — F. Barišić, Proces slovenske kolonizacije Istočnog Balkana, *Simpozijum: Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena (Mostar, 24–26. X 1968),* Centar za balkanološka istraživanja, knjiga 4, Sarajevo 1969, 11–26.

Basler 1953 — Đ. Basler, Arheološka topografija – Kupres, *Glasnik Zemaljskog muzeja VIII,* Sarajevo 1953, 335–343.

Basler 1972 — Đ. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1972.

Basler 1993 — Đ. Basler, *Spätantike und frühchristliche Architektur in Bosnien und Hercegowina,* Wien 1993.

Bojanovski 1967 — I. Bojanovski, Vrbljani, Grad, Ključ – kasnoantički refugij, *Arheološki pregled 9,* Beograd 1967, 119–121.

Bojanovski 1968 — I. Bojanovski, Vrbljani, Grad, Ključ – kasnoantički kastel, *Arheološki pregled 10,* Beograd 1968, 156–159.

Bojanovski 1976 — I. Bojanovski, Ranosrednjovjekovno utvrđenje u Vrbljanima na Sani, *Glasnik Zemaljskog muzeja XXIX,* Sarajevo 1976, 245–258.

ВИИНЈ I 1955 — *Византијски извори за историју народа Југославије I,* ур. Г. Острогорски, Београд 1955.

Werner 1961 — J. Werner, Ranokarolinška pojasna garnitura iz Mogorjela kod Čapljine (Hercegovina), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XV–XVI,* Sarajevo 1961, 235–242.

Wilkes 1969 — J. J. Wilkes, *Dalmatia,* London 1969.

Geyer 2002 — B. Geyer, Physical Factors in the Evolution of the Landscape and Land Use, in: *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through Fifteenth Century I,* ed. A. E. Laiou, Washington 2002, 31–45.

Dušanić 1995 — S. Dušanić, Late Roman Minings in Illyricum; Historical Observations, in: *Ancient Mining and Metallurgy in Southeast Europe,* ed: B. Jovanović, Bor–Belgrade 1995, 219–226.

Dyggve, Vetters 1966 — E. Dyggve, H. Vetters, *Mogorjelo – Ein spätantiker Herrensitz im römischen Dalmatien,* Wien–Graz–Köln 1966.

Живковић 2004 — Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век),* Београд 2004.

Zeiller 1967 — J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans la province romaine de Dalmatie,* Roma 1967.

Иванишевић 1987 — В. Иванишевић, Касноантичко утврђење у Рамошеву, *Новопазарски зборник 11,* Нови Пазар 1987, 5–12.

Иванишевић 1988 — В. Иванишевић, Рановизантијско утврђење на Хуму код Тутина, *Новопазарски зборник 12,* Нови Пазар 1988, 5–12.

Иванишевић 1989	В. Иванишевић, Античко утврђење на Тројану, *Новопазарски зборник 13,* Нови Пазар 1989, 7–16.
Иванишевић 1990	В. Иванишевић, Касноантичко утврђење на Златном камену код Новог Пазара, *Новопазарски зборник 14,* Нови Пазар 1990, 7–18.
Jeremić, Milinković 1997	M. Jeremić, M. Milinković, Die byzantinische Festung von Bregovina (Südserbien), *Antiquite Tardive III,* Paris 1995, 209–225.
Ковачевић 1994	J. Ковачевић, Досељавање Словена на Балканско полуострво, у: *Историја Српског народа I,* ур. Сима Ћирковић, Београд 1994, 109–124.
Laiou 2002	A. E. Laiou, The Human Resources, in: *The Economik History of Byzantium from the Seventh through Fifteenth Century I,* ed. A. E. Laiou, Washington 2002, 48–55.
Lemerle 1954	P. Lemerle, Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIe siècle, *Revue historique 211,* Paris 1954, 265–308.
Mandić 1960	D. Mandić, *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti,* Rim 1960.
Miletić 1970	N. Miletić, Ranosrednjovekovna nekropola u Rakovčanima kod Prijedora, *Glasnik Zemaljskog muzeja XXV,* Sarajevo 1970, 119–158.
Miletić 1984	N. Miletić, Rani srednji vijek, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast,* Sarajevo 1984, 375–390.
Милинковић 1982	M. Милинковић, Касноантичка утврђења у Островици и Шароњама код Тутина, *Новопазарски зборник 6,* Нови Пазар 1982, 131–140.
Милинковић 1983	M. Милинковић, Рановизантијско утврђење на Ђурђевици у Ђерекарама, *Новопазарски зборник 7,* Нови Пазар 1983, 29–37.
Милинковић 1985	M. Милинковић, Рановизантијско утврђење на Тупом кршу и околна утврђења у тутинској области, *Новопазарски зборник 9,* Нови Пазар 1985, 47–59.
Milinković 2001	M. Milinković, Die byzantinische Höhenanlage auf der Jelica in Serbien – ein Beispiel aus dem nördlichen Illyricum des 6. Jh., *Старинар LI,* Београд 2001, 71–133.
Мирковић 1994	M. Мирковић, Римско освајање и организација римске власти, у: *Историја Српског народа I,* ур. Сима Ћирковић, Београд 1994, 66–76.
Mócsy 1970	A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior,* Budapest 1970.
Pašalić 1975	E. Pašalić, Production of Roman Mines and Iron-works in West Bosnia, у: *Sabrano djelo – dr Esad Pašalić,* Sarajevo 1975, 294–304.
Поповић, M. 1983	M. Поповић, Античко утврђење на Шарском кршу код Дуге Пољане, *Новопазарски зборник 7,* Нови Пазар 1983, 5–14.
Поповић, M. 1984	M. Поповић, Утврђење на кули у Калудри, *Новопазарски зборник 8,* Нови Пазар 1984, 11–18.

Поповић, М. 2003	М. Поповић, Утврђене земље Павловића, *Зборник радова са научног скупа Земље Павловића,* Академија наука и уметности Републике Српске и универзитета Српско Сарајево, Научни скупови, књига V, Одјелење друштвених наука, књига 7, Бања Лука, Српско Сарајево 2003, 91–112.
Popović, V. 1975	V. Popović, Les témoins archéologiques des invasions Avaro--Slaves dans l'Illyricum byzantin, *Mélanges de l'école française de Rome 87,* Rome 1975, 445–504.
Popović, V. 1979	V. Popović, La descente des Koutrigurs, des Slaves et des Avars vers la mer Égée: le témoignage de l'archéologie, *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 1978,* Paris 1979, 597–648.
Поповић, В. 1988	В. Поповић, Албанија у касној антици, у: *Илири и Албанци,* ур. М. Гарашанин, Београд 1988, 201–250.
Radimsky 1891	V. Radimsky, Rimska utvrda na Crkvenici i kastrum kod Doboja, *Glasnik Zemaljskog muzeja III,* Sarajevo 1891, 251–562.
Radimsky 1893	V. Radimsky, Nekropola na Jezerinama u Pritoci kod Bišća, *Glasnik Zemaljskog muzeja V,* Sarajevo 1893, 37–92.
Radimsky 1894	V. Radimsky, Arheološke crtice iz Bosne i Hercegovine, Gradina Donje Vrtoče kod Donjeg Unca u Petrovačkom Kotaru, *Glasnik Zemaljskog muzeja VI,* Sarajevo 1894, 440–443.
Sergejevski 1947	D. Sergejevski, Arheološki nalazi u Sarajevu i okolini, *Glasnik Zemaljskog muzeja II,* Sarajevo 1947, 23–50.
Skarić 1932	V. Skarić, Altertümer von Gradac in der Lepenica (Bosnien), *Glasnik Zemaljskog muzeja XLIV/2,* Sarajevo 1932, 1–21.
Tomičić 1990	Ž. Tomičić, Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima, *Prilozi 5/6,* Zagreb 1990, 29–53.
Tomičić 1993	Ž. Tomičić, Tragovi ranobizantskog vojnog graditeljstva na sjevernom hrvatskom primorju, *Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske tradicije,* Rijeka 1993, 91–96.
Faber 1988	A. Faber, Osvrt na neka utvrđenja otoka Krka od vremena prethistorije do antike i srednjeg vijeka, *Prilozi 3–4,* Zagreb 1988, 113–140.
Fekeža 1990	L. Fekeža, Kasnoantičko utvrđenje i crkva na lokalitetu Gradac na Ilinjači u Gornjem Kotarcu kod Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja 45,* Sarajevo 1990, 155–169.
Ферлуга 1957	J. Ферлуга, *Византиска управа у Далмацији,* Београд 1957.
Ciglenečki 1987	S. Ciglenečki, *Höhenbefestigungen aus der zeit vom 3. bis 6. Jh. Im Ostalpenraum,* Ljubljana 1987.
Čremošnik 1951	I. Čremošnik, Nalazi nakita u srednjevjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu, *Glasnik Zemaljskog muzeja IV–V,* Sarajevo 1951, 242–270.
Čremošnik 1956	I. Čremošnik, Rimski ostaci na Gradini Zecovi, *Glasnik Zemaljskog muzeja XI,* Sarajevo 1956, 137–146.
Čremošnik 1989	I. Čremošnik, Rimsko utvrđenje na Gradini u Biogracima kod Lištice, *Glasnik Zemaljskog muzeja 42/43,* Sarajevo 1989, 83–128.

PERICA ŠPEHAR

LATE ANTIQUE AND EARLY BYZANTINE FORTIFICATIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (HINTERLAND OF THE PROVINCE OF DALMATIA)

Territory of the Western Balkans came under Roman rule at the beginning of the I century, after the break of the uprising of the authochtonnal population in Pannonia (6–9. A.D.), when the region of Dalmatia was established. Geographically, the province of Dalmatia can be divided into two zones: the coastal and the mountainous regions. The karst coastland is distinguished by its indented coastline and many islands and bays, but with a small number of fertile fields suitable for agricultural activity. North of the Adriatic coastal area, stretching to the Sava basin, numerous mountains rise to over 1800 meters, covered with deciduous and coniferous woodland. However, the pronounced mountain landscape of the hinterland of the province of Dalmatia also has many fields and meadows, situated at the feet of the mountains, which encircle them. These geographical characteristics created varying climatic differences, so that the coastal region has a Mediterranean climate, whereas the hinterland is dominated by a characteristic moderate continental climate.

Although the geographical conditions greatly hindered the marking of road routes in the hinterland of the Province of Dalmatia, numerous roads existed to secure the undisturbed transportation of valuable raw materials (e.g. wood, metal or salt). Road routes mainly followed the course of the valleys, which stretched in a northsouth direction. An exception is part of the link between Salona and Sirmium, which ran through Cibalae like many of the routes from the town now known as Sarajevo towards the east, connecting it to mining centers.

The Romanization of the Province of Dalmatia, whose territory was already inhabited by the Illyrians, began immediately on its creation. The geo-climatic characteristics and resources of the region played a decisive role during colonization and formed the basis for the commercial activity of the defined area. Thus in the hinterland, forestry and mining (not only to extract metal ores but also for the exploitation of salt) were dominant, together with agricultural activity, both crop cultivation and livestock-breeding, although theses activities were rather limited to the narrow, fertile river valleys such as the Neretva, or inland plateau – "polja", such as Glamočko and Livanjsko.

The newly arrived inhabitants were mainly concentrated in lowland areas, where urban centers were formed, while only mines were situated at higher altitudes, together with smaller military posts controlling roads and communications. During the late Antique period the situation changed to a large extent, due to Barbarian invasions, causing the coastland inhabitants to seek refuge at higher altitudes and in less accessible, fortified positions.

On the base of the available information, the size of fortifications determines their division into large, medium-sized and small fortifications. Except them, there are also the forts with the unknown area. To the first group belongs the fortifications with the area greater then 1 ha, in second the fortifications with the area between 0.5 and 1 ha, and in the third group the fortifications with the area smaller then 0.5 ha.

The chaotic times, which had befallen the population of the Province of Dalmatia, compelled them to abandon the fertile plains with their pleasant climate, and to move to higher, harsher regions, offering them more safety. However, this process of movement did not happen at once – the change occurred gradually. From

available date we can notice that the process of adaptation to new surroundings unfolded in two directions. One method of adaptation is represented by fortification of existing bases in the plains, which was the case with Mogorjelo, near Čapljina (loc. no. 7). There, the approach was to fortify a large agricultural farm at the beginning of the IVth century. The other method was the movement of fortifications to higher altitudes, as was the situation with the Biograci – Lištice, Mostar site (loc. no. 19). Further developments show that bases situated in lower areas, even with strong ramparts and high towers, did not offer adequate protection, and that movement to higher zones (i.e. vertical migration) was a much more efficient approach.

The abandonment of earlier posts and the crossing to new positions caused a succession of changes, seen both in new fortification forms, and in conceptual changes regarding the function of settlement and fortification. As a result, high, easily defended points were chosen, in the main. From these it was possible to control communication routes as well as fertile fields and river valleys. When fortresses were erected, older rectangular models were abandoned, since shapes were now determined by the configuration of the terrain. Since in most cases the dominant points, encircled by steep slopes, deep-bottomed rivers, or even artificial fossae, were chosen, they usually did not build ramparts on inaccessible sides, to save both money and time. Innovations are shown also through the phenomenon of pronounced polygonal or round towers, with the occasional appearance of double ramparts. Apart from this, cisterns are seen inside fortresses. These were essential for securing sufficient water supplies in the event of siege.

The construction of fortifications brought with it changes in the materials used. Bricks were almost completely abandoned. Half-treated stone cemented with mortar dominated in the treatment of ramparts, and only the outer face was arranged evenly, whereas the heart of the main wall was filled with rubble.

Besides fortification innovations, there are changes in the internal structure of fortresses, since they no longer functioned only as military posts, but were now inhabited. Normal, everyday life activities occurred in the interior, so that almost all fortified settlements had a church, while occasionally there are acropolis, or administrative centers and fortified suburbs, where everyday life was carried on.

During the archaeological investigations of the hinterland of the province of Dalmatia, only in 7 of 60 fortifications the traces of the churches were noticed. Since the most of the fortresses were not adequately excavated, it is possible that there was larger number of the fortifications with the church built inside his ramparts.

On the other hand, significant number of the churches was noticed near the fortified settlements, on the lower altitudes, mainly by the roads. This could indicate that the population had still lived in the lower areas, while the high, easily defended points had the function of the refuge. The position of the churches confirms the same, since there were mostly positioned along the river valleys or fertile fields, beside the communications.

The abandonment of fertile valleys and the departure to higher altitudes was not carried out totally, however. Fertile plains, ideal for successful agricultural activity were too precious to be easily forsaken. So, on dominant raised points overlooking great fertile river valleys or plains, fortifications were erected which, besides their defensive role were also collection centers for the storage of all commodities, produced and harvested through extensive cultivation and livestock-breeding. For that reason, in such locations, fortifications greater than 1 hectare in size were built, with some up to 2 hectares (Crkvina – Makljenovac, Doboj, loc.

no. 1), or even 3 hectares (Gradac – Mokronog – Gunjače, Visoko, loc. no. 5), to satisfy the needs of the residents. One should not rule out the possibility that these fortifications may also have served as warehouses for metal before its further transport, since the Ovan – Grad – Čele, Bosanski Novi (loc. no. 2), Kalaura – Jelašinovci, Sanski most (loc. no. 3) and Gradac – Mokronog – Gunjače, Visoko (loc. no. 5) are all near mining areas.

The altitude at which large fortifications are situated varies according to the depth of river canyons, or the altitude at which fields and meadows lie. Thus the sites Crkvina – Makljenovac, Doboj (loc. no. 1), Ovan – Grad – Čele, Bosanski Novi (loc. no. 2), are situated approximately 500 meters above sea level, Kalaura – Jelašinovci, Sanski most (loc. no. 3), Gradina (Gradac) – Ravno – Kupres and Gradina – Renići, Duvno (loc. no. 6) lie between 500 and 1500 m above sea level, while the Gradac – Mokronog – Gunjače, Visoko (loc. no. 6) is built on the altitude higher then 1500 meters above see level.

Vis-à-vis large fortifications, for which clear reasons for their position can be seen, medium-sized and small fortifications do not appear in typical positions. Their presence is established both along roads and in isolated positions, at altitudes varying from 200–1500 m above sea level. We can conclude that since fortresses of this kind could have served as refuge or even control points from which certain road routes were observed or protected, their size probably mostly depended on the number of inhabitants.

The process of gradually abandoning the plains and settling in more inaccessible positions was not just typical for the Province of Dalmatia. The same principle is met in the mountain regions of the neighboring province of Moesia I, Prevalis, Epir Novus and Epir Vetus, and also in the Eastern-Alp region.

However, the situation is somewhat different in the coastal area of Dalmatia, where the principle applied is of horizontal migration. Coastal inhabitants moved to the islands, and succeeded in keeping themselves from barbarian attacks, thanks to their connection with the home over the sea.

As can be seen, on the territory of the whole Empire the historical circumstances led to the migration of the resident population, who were seen in mountain areas after so-called "vertical migration" i.e. moving to higher altitudes, before the barbarian advance. It is noticed that nevertheless the inhabitants of the province of Dalmatia stayed near to lowland parts, where the largest fortifications are found, to provide essential food supplies. Apart from that, fortifications are also seen along communication routes, to ensure the safe passage of goods and enable mines to function. Newly erected fortresses were adapted to difficult times, strengthened by a new type of tower and rampart.

The high altitude position so became fortified posts and havens, in which everyday life activities were carried on, as shown amongst other things, by churches inside fortifications, clearly playing an important role. The absence of necropolis near to these fortresses, excepting Mogorjelo, and a several graves at Gradac – Lepenica and Dabravina, may simply be due to the excavation level. Nevertheless, this can also indicate that the necropolises were situated in the lower altitudes, where the population lived, while the fortified settlements on the high altitudes played mainly the role of the refuge.

Translated by *Esther Polenezer*